

Əlyazması hüququnda

**AZƏRBAYCAN MƏTBUATŞÜNASLIĞININ
TƏŞƏKKÜLÜ VƏ FORMALAŞMASI (1900-2000)**

İxtisas: 5720.01- Jurnalistika

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Qərənfil Dünyamin qızı Quliyeva**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı - 2022

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Milli mətbuat tarixi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: *filologiya elmləri doktoru, professor*
Şamil Qiyas oğlu Vəliyev

Rəsmi opponentlər: *AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor*
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor
Rafael Baba oğlu Hüseynov

filologiya elmləri doktoru, professor
Qulu Məmmədqulu oğlu Məhərrəmli

filologiya elmləri doktoru
Rövşən Raqif oğlu Məmmədov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən BED 1.27 - Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Muxtar Kazım oğlu İmanov

Dissertasiya şurasının elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Afaq Xürrəm qızı Ramazanova

Elmi seminarın sədri: Filologiya elmləri doktoru, dosent
Vüqar Zifər oğlu Əliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Elmin inkişafı yalnız ardıcıl və dərin araşdırmaların, ümumiləşdirmələrin məntiqi nəticələrin sayəsində mümkündür. Özü də bu proses bütün elm sahələri üçün zəruridir. Azərbaycanda mətbuatın inkişafı və mətbuatşünaslıq sahəsində əldə edilən nailiyyətlər zaman-zaman tədqiqata cəlb olunub, maraqlı, dəyərli tədqiqat əsərləri yazılıb. Lakin bir məsələni etraf etmək lazımdır ki, bu proses ardıcıl və sistemli şəkildə aparılmayıb. Bu prosesin sistemli və ardıcıl aparılması üçün ilk olaraq Azərbaycan jurnalistikasına hazırlıq dövrü, (yəni 1875-ci ilə qədər), sonra Azərbaycan milli mətbuatının və jurnalistika sisteminin yaranması mərhələsi (yəni 1875-1917-ci illər), daha sonra Azərbaycan mətbuatının kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü mətbuatı və jurnalistikası (yəni 1918-1920-ci illər), uzun illər marksist-leninçi materialist metodologiyanın tələbləri ilə fəaliyyət göstərən sovet dövrü Azərbaycan jurnalistikası (yəni 1920-ci ilin aprel işğalından 1991-ci ilin sonlarına kimi) və nəhayət müasir Azərbaycan jurnalistikasının 1991-ci ildən bugününümüzədək keçdiyi yol, qarşılaşdığı maneələr, inkişaf mərhələləri, dövrləşmə meyarlarının şərh edilməli və s. məsələlər tam obyektiv, doğru-dürüst araşdırılmalı, ətraflı tədqiq, təhlil edilməlidir. Çünki mətbuat cəmiyyətin inkişafında ictimai-siyasi dəyərlərin formalaşmasında və möhkəmləndirilməsində əvəzsiz rol oynayır. Mətbuat tədqiqatçısı, görkəmli alim S.Rüstəмова (Tohidi) bu sahədə maraqlı fikir və mülahizələrini bildirərək qeyd edir ki, *“biz mətbuatı öyrənməklə həm də özümüzün kimliyini formalaşdırır, yaşanan tarixin həqiqətlərinə aydınlıq gətiririk”*.¹

Bu həqiqətdən belədir. Mətbuatın cəmiyyətdə böyük nüfuza malik olduğunu yalnız Azərbaycanın deyil, dünyanın görkəmli mütəfəkkirlərinin söylədikləri dəyərli, qiymətli fikirləri də bunu sübut edir və həm də Azərbaycan jurnalistikasının nəzəri, təcrübi baxımdan

¹ Rüstəмова, S. (Tohidi). Azərbaycan dövrü mətbuatı (1875-1990). Bibliografiya / S.Rüstəмова (Tohidi). – Bakı: Azərneşr, – 1993, – s. 144.

beynəlxalq jurnalistika ilə bağlılığı da buna sübutdur. Dünyada dördüncü hakimiyyət adlandırılan mətbuat cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələrə sirayət edərək nəyin ki özündə əks etdirir, hətta problemlərin həlli yollarını göstərir, xalqı səfərbər edir, cəmiyyətdə ictimai rəy yaradır, milli şüuru oyadır və s. Nəticədə tarixi gerçəkliyi özündə sistemləşdirən, gələcək nəsillərə çatdıran tarixi bir mənbəyə çevrilir. Odur ki, həmin mənbə bu gün bizə yalnız Azərbaycan mətbuatının fəaliyyəti haqqında deyil, həm də bütövlükdə o dövrün hadisələrinin gedişatından, inkişafından məlumat verir. Salmamə rolunu oynayan mətbuat vasitəsilə biz məhz həmin dövrdə baş verən bütün ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni hadisələr haqqında informasiya əldə edirik. Buna görə də mətbuatımızın və mətbuatşünaslıq tariximizin obyektiv tədqiqata cəlb edilməsi zamanın tələbidir. Cəmiyyətdə güzgü rolunu oynayan mətbuat həyatda baş verən hadisələri öz səhifələrində işıqlandırmaqla bir çox qaranlıqları aydınlaşdırır. Deməli, tarixi, zamanı özündə əks etdirən mətbuatı öyrənmək elə tarixin özünü öyrənməkdir.

Xüsusən də Azərbaycan mətbuatının yaranma tarixini, inkişaf mərhələlərini öyrənməyin əhəmiyyəti böyükdür. Doğrudur, dünyanın inkişaf etmiş ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanda mətbuat çox sonralar yaransa da *“onun ictimai proseslərə müdaxiləsi elə yarandığı dövrdən başlayıb”*.²

Bu zamanın sınağından çıxmış bir həqiqətdir ki, *“bədi sözlün estetik təsir gücü bütün zamanlarda özünü təsdiq etmiş”*.³ Ölkəmizdə mətbuat yaranmamışdan əvvəl M.F.Axundzadə, A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh və başqa klassiklərimiz bədi sözlün *“bel sütununu təşkil edən publisistika ilə”*⁴ həm bu sahədə mühüm işlər görmüşlər, həm də *“yazıçı publisistikası bədi publisistikanın ən önəmli, ən ustad nümunələrinin”*⁵ yaranmasına səbəb olduğunu sübut etmişlər. Ona görə də sonrakı illər də Azərbaycan xalqının siyasi şüurunda istiqlal düşüncəsini möhkəmləndirən, milli özünüdərk və milli özünəqaydış

² Mehdiyev, M. Azərbaycan jurnalistika tarixi (1832-1920). Tədris-metodik vəsait / M.Mehdiyev. – Bakı: BDU-nəşriyyatı, – 2013, – s. 20-21.

³ Azərbaycan publisistikası antologiyası. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007, – s. 4.

⁴ Yenə orada, – s. 5.

⁵ Yenə orada, – s. 9.

ideyalarını təbliğ edən “Azərbaycan publisistikası XX əsrin əvvəllərindəki səviyyəsilə heyrat doğurdu”.⁶ Məhz elə buna görə sovet dövründə klassik publisistikamızın tədqiqinə və təbliğinə sovetin “dəmir senzura qadağaları imkan verməmişdir”.⁷

Burada bir faktı vurğulamaq yerinə düşərdi ki, tarixə, keçmişə, mədəni-mənəvi irsə münasibət ictimai elmlər üçün həmişə aktual olub, əsasən də xalqımız yenidən dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra (1991) Azərbaycan elminin inkişaf tarixinə yenidən baxılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, uzun illər sovet dövründə ideoloji ehkamların təsiri altında öyrənilən və izah olunan naliyyətlərə yenidən baxmaq və qiymətləndirmək zərurəti meydana çıxır. Bu gün müstəqil dövlət quruculuğunun ən məsul dövründə milli-mənəvi dəyərlərimizin, tarixi keçmişimizin düzgün, dəqiq öyrənilməsi, qiymətləndirilməsi, aktuallığı və təbliği böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün bir əsr yarımına yaxın tarixi olan mətbuat və mətbuatşünaslıq tariximizin əvəzolunmaz mənbələri olan mətbuat orqanlarının faksimilə nəşrləri, mətinlərin transliterasiyası, görkəmli publisitlərin, jurnalistlərin, nəşirlərin həyatı, yaradıcılığı, mətbu irsi tam obyektiv və geniş şəkildə tədqiqatə cəlb edilməlidir. Hal-hazırda bu sahədə işlər görülür. Xüsusən də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 avqust 1998-ci il, 744 sayılı fərmanından ⁸ sonra klassik irsin tədqiqi ilə bağlı mühüm işlər görülməkdədir.

Burada Azərbaycan mətbuatına və mətbuatşünaslığına dair elmi düşüncənin öyrənilməsi tarixindən başlayaraq, bütövlükdə Azərbaycan jurnalistikasının tarixi təcrübəsi ilə elmi-nəzəri düşüncəsi sintez şəklində verilməli, Azərbaycan jurnalistikasının elmi-metodoloji axtarış meylləri üzə çıxarılmalıdır. Unutmayaq ki, milli mətbu fikir əsasında jurnalistikanın elm sahəsi kimi formalaşması da əsas məsələdir. Çünki bu zaman jurnalistikanın tarixə diaxron və sinxron yanaşma üsulları

⁶ Azərbaycan publisistikası antologiyası. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007, – s. 7.

⁷ Yenə orada, – s. 6.

⁸ Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. – Bakı şəhəri, – 6 avqust 1998-ci il, – № 744 // Azərbaycan. – 1998, 7 avqust, – s. 3.

diqqəti cəlb edir və jurnalistikanın informasiyalı cəmiyyət quruculuğunda azad sözə əsaslanan özünütəhlil və tarixi təhrifləri aradan qaldırmaq prinsipləri diqqətimizi cəlb edir.

Azərbaycan jurnalistikası tarixinin bir çox elmi-nəzəri prinsipləri var. Əsas isə bunlar götürülür: tarixilik, sistemlilik, oxucu auditoriyası, ona uyğun mətbuatın yaranması, mətbuat və dövlətçilik əlaqələrinin tənzimlənməsi, mətbuata dair qanunvericiliyin prinsiplərini tarixi-müqayisəli üsulla şərh etmək, dövrləşmə (bura daxildir mətbuatın keyfiyyət göstəricilərini, fakt, hadisə, problem və şəxsiyyətlərini ictimai-mədəni islahatlar axarında aydınlaşdırmaq), Azərbaycan jurnalistikasının tarixi xüsusiyyətlərini analitik yöndən təhlil edərək yerli milli mətbuatın yaranmasını beynəlxalq jurnalistika əlaqələri müstəvisində işıqlandırmaq, Azərbaycan mətbuatının tipologiyası, forma, məzmun xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, Azərbaycan jurnalistikasının növ və vasitələrinə, maddi-texniki imkanlarının zənginləşməsinə ümummilli mədəni tərəqqi miqyasında qiymət vermək və nəhayət jurnalistikanın ensiklopedik səciyyə daşması, onun çoxsahəli olmasını milli tarix miqyasında araşdırmaq, ictimai-tarixi tərəqqidə oynadığı rolu, sənətkarlıq ənənələrini öyrənmək daha vacibdir. Təbii bu elmi-nəzəri prinsiplərin hər birinin böyük əhəmiyyəti var.

Məsələn, tarixilik prinsipi elmi obyektivlik əsasında tarixi gerçəkliyin bütöv mənzərəsini yaratmaqdan ibarətdir. Mətbuatın yaranması zamanı qarşıya çıxan problemlər, baş verən hadisələr, həmin hadisələrin mövcud tarixi kontekstdə şərh edilməsi və s. Bunları şərh edərkən xronoloji ardıcılıq mütləq gözlənilməli və o zaman çap olunan mətbuat orqanlarının qarşılıqlı əlaqəsinə, təkamül xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilməlidir. Azərbaycan jurnalistikasının ədəbi məktəbləri, xüsusən də “Əkinçi”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” və s. ədəbi məktəblərinin təcrübəsi, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, irs-varislik və intellektual dəyərlər və s. öyrənilməlidir.

Yaxud sistemlilik prinsipi. Burada dilindən, formasından asılı olmayaraq Azərbaycanda çap olunan müxtəlif nəşrlərin, peşəkar mətbuatın yaranmasını, inkişafını, əsasən də İran, Türkiyə, Rusiya və bütövlükdə dünya jurnalistikası ilə əlaqəli şəkildə araşdırmaq və s. lazımdır.

Əlbəttə, Azərbaycan mətbuatı da bu prinsiplərə xas olaraq tədqiqata cəlb edilib. Lakin sovet dövründə yox. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi təəssüf ki, mətbuat və mətbuatşünaslıq tariximiz, onun fəaliyyəti, yazarları sovet dönəmində əsasən hakim ideologiyaya uyğun tədqiq edilib, yəni marksist-leninçi materialist metodologiyanın tələbləri rəhbər tutularaq. Unutmaq olmaz ki, mətbuatımızın, jurnalistikamızın böyük bir dövrü (1920-1991) məhz Sovet hakimiyyəti illərinə təsadüf edir.

Ona görə də bu dissertasiya işində bir əsr ərzində (1900-2000) Azərbaycan mətbuatşünaslığında əldə olunan nailiyyətləri saf-çürük etməyi, buraxılan nöqsanlara aydınlıq gətirməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Qeyd olunduğu kimi, bəzi tədqiqatçı alimlərimiz zaman-zaman bu sahəyə də müraciət etmişlər, maraqlı, dəyərli əsərlər ərsəyə gətirmişlər. Təəssüflər ki, bu əsərlərin böyük əksəriyyəti zamanın tələblərinə, sovet ideologiyasına uyğun yazılmışdır. Hadisələrə, faktlara marksizm-leninizm nəzəriyyəsinə uyğun yanaşılmış və qiymətləndirilmişdir. Amma bu bizə əsas vermir ki, mətbuat tarixinin öyrənilməsi sahəsində görülən bu işlərdən və yazılan əsərlərdən imtina edək. Yox! Əksinə, biz həmin əsərlərə müraciət edərək daha düzgün və dolğun araşdırmalar aparmalıyıq.

20-ci yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq qəzet və jurnalların məzmunu, dili, ideya istiqaməti, yazarlarının fəaliyyəti tədqiqatlara cəlb edildi. 1920-ci ildən sonra aparılan tədqiqatlarda sovet rejimi və ideologiyasının tələblərindən doğan bir qərəzlilik açıq şəkildə özünü biruzə verdi. Bu qərəzlilikdə bolşevik mətbuatının fəaliyyəti həddən ziyadə şişirdildi, ölkənin bütün nailiyyətləri onların adı ilə bağlandı. *“Bolşevik və demokratik mətbuat Azərbaycan tarixinə şanlı səhifələr yazdı”* - söyləyən əksər tədqiqatçılar milli ruhlu mətbuatımızı *“burjua mətbuatı”* kimi təqdim edərək tənqiddə məruz qoydular. Bu proses əsasən 1980-ci illərin əvvəllərinə kimi davam etdi. 1991-ci ildən sonra isə yazılan çoxsaylı məqalələrdə, əsərlərdə obyektivlik hiss olunmağa başladı. Bu istər mühacirət, istər Cənub mətbuatının tədqiqi sahəsində də xeyli sayda dəyərli, sanballı əsərlər ortaya qoyulmasına yol açdı.

Bu araşdırmalar arasında bilavasitə bizim mövzumuzla səsleşən, bu və ya digər dərəcədə mövzunun predmetinə toxunan tədqiqat

əsərlərinə də rast gəlmək mümkündür. Görkəmli alimlərimiz elmi məqalələrində və əsərlərində, kitablarında mətbuat və mətbuatşünaslıq tariximizin öyrənilməsi sahəsindəki nailiyyətlərə diqqət yetirmiş, onların elmi və praktik cəhətdən əhəmiyyəti barədə fikirlər yürütmüşlər. Məsələn, Ə.Şərif, Z.İbrahimov, Ə.Mirəhmədov, K.Talıbzadə, N.Axundov, A.Zamanov, A.Sumbatzadə, E.Tokarjevcki, İ.Striqunov və başqaları öz tədqiqatlarında mətbuat tarixinə dair yazılmış elmi əsərlərə geniş olmasa da müəyyən münasibət bildirmişlər. Lakin cəsarətlə demək olar ki, bu problemin ardıcıl, geniş, obyektiv şəkildə tədqiqi indiyədək aparılmamışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işində 1900-2000-ci illər ərzində Azərbaycan mətbuat tarixinin yaranmasına, inkişaf mərhələlərinə, görkəmli jurnalist və publisistlərinin yaradıcılıq yolunu əks etdirən çoxsaylı elmi əsərlərə müraciət edilib. Təbii ki, sanballı tədqiqatlar burada üstünlük təşkil edir. Tədqiqatın predmeti kimi Azərbaycan mətbuatşünaslıq elminin qarşısında duran məsələlərə, problemlərə aydınlıq gətirilir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dünyada, o cümlədən Azərbaycanda mətbuatşünaslıq elminin təşəkkülü və formalaşması prosesini izləmək, onun meydana gəlmə səbəblərini araşdırmaq, sahənin özünəməxsus cəhətlərini ümumiləşdirmək, qarşıda duran vəzifələri müəyyənləşdirmək mühüm elmi, ictimai əhəmiyyət kəsb edir. Mətbuatın inkişafı sahəsində əldə etdiyi uğur və qüsurları ardıcıl izləməklə, onları saf-çürük etməklə təkcə sahənin özünün inkişafını təmin etmiş olmur, həm də digər elm sahələrinin, o cümlədən tarixşünaslığın, ədəbiyyatşünaslığın, fəlsəfənin, jurnalistikanın inkişafına müsbət təsirini əks etdirir. Məhz bu amillər tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirərkən aşağıdakı məsələlərə aydınlıq gətirməyi zəruri edir:

- kütləvi informasiya və təbliğat vasitələri kimi Azərbaycanda mətbuata elmi ictimaiyyətin münasibəti;
- Azərbaycanda mətbuatın öyrənilməsi sahəsində atılan ilk addımlar;
- aparılan tədqiqatların tarixi gerçəklikləri əks etdirmə səviyyəsi;
- müəlliflərin fakta, hadisəyə, tarixi proseslərə yanaşmada obyektivliyə əməl etmə dərəcəsi;

- aparılan tədqiqatların bugünkü tələblər baxımından qiymətləndirilməsi;

- mətbuatşünaslıqda buraxılan boşluqların meydana gəlmə səbəbləri;

- ayrı-ayrı tədqiqatçıların yaradıcılığında təkrarlanan qüsurların müəyyənləşdirilməsi və təhlili;

- mətbuatşünaslıqda buraxılan nöqsanların siyasi rejimlə əlaqəsi;

- qüsurların aradan qaldırılması ilə əlaqədar görülən işlər;

- mətbuatşünaslığın qarşısında duran mühüm vəzifələr və s.

Tədqiqatın metodları. Araşdırmanın predmeti məhz Azərbaycan mətbuatı və mətbuatşünaslığı tarixini əks etdirdiyi üçün burada ədəbiyyat, tarix və siyasi elmlərə xas olan nəzəri-metodoloji konsepsiyalardan geniş istifadə olunur. Azərbaycan mətbuatı və mətbuatşünaslığı sahəsində elmi-nəzəri mənzərəni aydınlaşdırmaq üçün qabaqcıl tədqiqat prinsiplərini özündə əks etdirən nəzəri müddəalara tədqiqatda geniş yer verilib.

Müəfiyyə təqdim edilən əsas müddəalar:

- Azərbaycan milli mətbuatşünaslığının təşəkkül prosesi və inkişaf mərhələləri;

- mətbuatşünaslığın inkişafında zərdabişünaslığın rolu;

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuatşünaslıq;

- Sovet hakimiyyəti illərində mətbuat tarixinin tədqiqi problemləri;

- sovet dövrü tədqiqatlarında mətbuata yanaşmanın əsas prinsipləri;

- mətbuatşünaslıq sovet təbliğat sisteminin tərkib hissəsi kimi;

- 1960-1990-cı illərdə sovet tədqiqatlarında demokratik meyillər;

- zərdabişünaslığın inkişafında yeni mərhələ;

- tanınmış mətbuat tədqiqatçıları;

- dövlət müstəqilliyinin bərpası dövründə mətbuat tarixinin tədqiqi prosesi;

- mətbuat tarixinə yeni baxışı şərtləndirən amillər;

- Azərbaycan mətbuatı irs-varislik kontekstində;

- mühacirət mətbuatının öyrənilməsi;

- Cənubi Azərbaycan mətbuatının tədqiqi;

- Tiflisdə və İrəvanda çıxan anadilli mətbuatımız tədqiqatlarda.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu mövzuda bakalavr və magistratura səviyyəsində araşdırmalar aparılsa da, geniş şəkildə ilk dəfə bu doktorluq dissertasiyasında tədqiqata cəlb edilir. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq Azərbaycan mətbuatşünaslığı küll halında öyrənilir. Başlıca prinsip olaraq elmin obyektivliyi əsas kimi götürülür və buna əməl etmək üçün səy göstərilir. Dissertasiya işində sovet dövründə diqqətdən kənar qalan Cənubi Azərbaycan mətbuatının və mühacir Azərbaycan mətbuatının fəaliyyətinə imkan daxilində yer ayrılıb.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatda Azərbaycanda mətbuatşünaslığın keçdiyi uzun bir yol öyrənilir və ümumiləşdirilir. Yəni tədqiqata cəlb olunan nümunələr bir əsr ərzində, yəni 1900-2000-ci illərdə meydana gələn araşdırma xarakterli materiallardır. Lakin yeri gəldikcə, əvvəl və sonrakı dövrə aid olan mənbələrə də müraciət edilib, onların köməyi ilə təhlil olunan məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq. Dissertasiya işinin materiallarından, gəldiyi nəticədən tədris prosesində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və təbiiqi. Dissertasiya işinin məzmunu və alınan nəticələr müəllifin 2018-ci ildə çapdan çıxmış “Azərbaycanda mətbuatşünaslıq (1900-2000)” adlı monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır. BDU-nun Jurnalistika fakültəsində bir neçə ildir tədris olunan “Azərbaycan jurnalistika tarixinin təbiiqi məsələləri” xüsusi kursu dissertasiya işinin materialları əsasında keçirilir. Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin çoxsaylı məqalələrində, mövzu ilə bağlı beynəlxalq və respublika elmi konfranslarındakı məruzələrində, tezislərində əks olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinin “Milli mətbuat tarixi” kafedrasında yerinə yetirilib. Dissertasiyanın mövzusu Bakı Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinin Elmi Şurasının 01 fevral 2013-cü il tarixli iclasında (protokol № 4) “XX əsrdə Azərbaycan mətbuat tarixinin təbiiqi məsələləri (1900-2000)” adında filologiya elmləri doktoru dissertasiyasının mövzusu kimi təsdiq olunmuşdur. Həmin mövzu Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Təşkili Əlaqələndirilməsi Şurasının Ədəbiyyatşünaslıq üzrə Problem Şurasının 11 iyun 2013-cü il tarixli iclasında (protokol №21) isə “Azərbaycan

mətbuatşünaslığının təşəkkülü və formalaşması (1900-2000)” filologiya elmləri doktoru dissertasiyası mövzusu kimi təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 15089, I fəsil 63715, II fəsil 147532, III fəsil 184496, nəticə 3524, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı 27038 işarədən ibarətdir. Dissertasiya işi ümumilikdə 236 səhifə, 443485 işarədən ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, işin metodologiyası, məqsədi və vəzifələri açıqlanmış, mövzunun işlənmə dərəcəsi, dissertasiyanın elmi yeniliyi, araşdırmanın obyektı və predmeti, mövzunun nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, araşdırmanın empirik (təcrübi) bazası, işin quruluşu və aprobeasiyası haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın “**Azərbaycan mətbuat tarixinin öyrənilməsi sahəsində atılan ilk addımlar (1920-ci ilə qədər)**” adlanan I fəslində mətbuatşünaslığımızın ilk təşəkkül və inkişaf prosesindən bəhs edilir. İlk olaraq milli mətbuatşünaslığın təşəkkülü və inkişaf tarixini öyrənmək üçün Azərbaycanda mətbuat sisteminin yaranması tarixinə nəzər yetirildi, mətbuatşünaslığın təşəkkülü məsələləri aydınlaşdırıldı. Birinci fəslin birinci paragrafı “*Azərbaycan milli mətbuatşünaslığının təşəkkülü prosesi və inkişafı mərhələləri*” adlanır. Bu bölmədə mətbuatşünaslığın tarixi problemlərinin araşdırılmasında digər məsələlərlə yanaşı, tarixi hadisələrin inkişafı, onların mətbuata, ədəbi mühitə və ədəbi mühitin onlara təsir obyektı açıqlanır.

Cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələri, ədəbi prosesləri, mütəmadi olaraq cəmiyyətin diqqətinə çatdıran mətbuatın əhatə dairəsi genişdir. Ona görə də Azərbaycan mətbuat və mətbuatşünaslıq tarixini tədqiq edərkən bir sıra fənləri, xüsusən də Azərbaycan tarixi və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə qarşılıqlı surətdə, öyrənmək lazımdır. Burada arxiv sənədləri, xatirələr, tədqiqat əsərləri ilə yanaşı əsasən 20-ci yüzilliyin əvvəllərində çap edilən dövrü mətbuat nümunələri də əsas rol oynayır. Onlar klassik Azərbaycan ədəbi-mədəni irsi milli tarixi, intellektual dəyərlər arsenalı, elmi-fəlsəfi müşahidə, mühakimə və

gələcək haqqında mülahizələr, proqnozlar mənbəyi kimi çox dəyərli və qiymətli idirlər. Həmin qəzet və jurnallarda mətbuat tariximizə də dair maraqlı məqalələr var. Lakin bu mövzuda olan məqalələrin bəziləri hələ 19-cu yüzilliyin sonlarında qələmə alınsa da, əsasən 20-ci yüzilliyin əvvəllərində yazılıb.

Onlardan yalnız bir neçəsini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Məsələn, M.Ə.Rəsulzadənin “Tutacağımız yol”, “Molla Nəsrəddin”, Mətbuat azadlığı”, “Tənqidə ehtiyac var”, “Azəri mətbuatının şanlı xatirəsi”, M.Mahmudbəyovun “Rus mətbuatı və müsəlmanlar”, F.Köçərlinin “Hörmətli “Şərqi-rus” ruznaməsinə bir neçə söz”, “Azərbaycan dövrü mətbuatın qısa icmalı”, “Həsən bəy Məlikov”, N.Nərimanovun “Əliqələmli müsəlman ziyalıları haqqında bir neçə söz”, F.Ağzadənin “Mətbuat tarixi”, Ə.Müznibin “Qafqaz müsəlman mətbuatının 40 illiyi münasibətilə”, “Haşım bəyin mətbuatı”, M.Ş.Mirzəyevin “Qafqazdakı türk mətbuatı tarixindən xatirələr”, Ü.Hacıbəylinin, “Bəyani məslək”, “Zənbur” jurnalı” və s. sərlövhəli məqalələri misal çəkmək olar. Həmin məqalələrdə Azərbaycanda anadilli mətbuatımızın necə böyük çətinliklərlə yaranmasından, bu sahədə rastlaşdığı problemlərdən, xüsusən də çar senzurasının anadilli mətbuatımıza qənim kəsilməsindən və s. məsələlərdən bəhs edilir.

Xalqın inkişafında, azadlığında, maarifə, elmə, yeniliyə sahib olmasında mətbuatın böyük rol oynadığını dərk edən bu söz adamları *“mətbuatın ölkəmizin ictimai-mədəni həyatında mütərəqqi rol oynayacağına böyük ümidlər bəsləyirdilər”*⁹. Xoşbəxtlikdən bu ümidlər boş çıxmadı. Azərbaycanda xalqın maariflənməsi, milli şüurun yüksəlməsi və ideoloji mübarizənin kəskinləşməsində, ən əsası ictimai-siyasi, mədəni həyatda durğunluğun aradan qaldırılmasında mətbuat çox böyük rol oynadı. Xüsusən də Azərbaycanda siyasi hadisələrin ziddiyyətli olduğu bir zamanda, 1905-1920-ci illər ərzində mətbuat ictimai-siyasi həyatda bir oyanışa səbəb oldu.

Tarixi mənbələrlə tanışlıq sübut edir ki, bu zaman ədəbiyyatımızla yanaşı, mətbuatımız da yeni mərhələyə daxil olub. Bu yeni mərhələ Azərbaycan xalqının milli dirçəlişi, azadlığı uğrunda mübarizəyə

⁹ Vəliyev, Ş. Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatından araşdırmalar (2000-2010): [2 cildə] / Ş.Vəliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – c.1. – 2011, – s. 53-54.

istiqlamətləndirib. “Həyat” qəzetinin fəaliyyətə başlaması və sonra qəzetin ideyalarını bir-birinin ardınca davam etdirən, anadilli, milli ruhlu mətbuatımızın inkişafı da onun yeni mərhələyə qədəm qoyduğundan xəbər verir. Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk dəfə olaraq “Həyat”, daha sonra “İrşad”, “Füyuzat”, “İqbal”, “Açıq söz” mətbuat orqanları milli azadlıq, müstəqil dövlətçilik ideyalarını təbliğ etmişlər. Elə sovet dövrü tədqiqatlarında da məhz buna görə daha çox tənqidə, təhqirə məruz qalmışdılar.

I fəslin ikinci paraqrafı “*Mətbuatşünaslığın inkişafında zərdabişünaslığın rolu*” adlanır¹⁰. Qeyd edək ki, “Əkinçi” nəşrə başlayan (1875) zamandan bugünümüzədək, həmişə özünə qarşı “*elmi-analitik və tənqidi münasibəti ilə seçilib*”.¹¹ Təsadüfi deyil ki, ölkəmizdə daha çox tədqiqata cəlb ediləndə milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdabinin çoxsaxəli və çoxsahəli mətbu irsi olub. Bu zəngin irsin (bu gün ideoloji baxımdan uzaq olaraq) öyrənilməsi Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrinin inkişafı tarixini izləmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki 70 il ərzində başqa sahələr kimi, zərdabişünaslıq da sovet dövrünün ideologiyası baxımından tədqiq edilib. Bu gün zərdabişünaslıq istisnalar olmadan tədqiq edilərək elmi ictimaiyyətə və geniş oxucu kütləsinə çatdırılmalıdır.

19-cu yüzilliyin ortalarından bu günə qədər uzun, mürəkkəb, çətin, ziddiyyətli və eyni zamanda məhsuldar bir yol keçən mətbuat tariximiz əsasən, 20-ci yüzilliyin ilk iki onilliyində tədqiq olunmağa başladı. İlk olaraq milli mətbuatşünaslığın təşəkkülü və inkişafı tarixini öyrənmək üçün Azərbaycanda mətbuat sisteminin yaranması tarixinə nəzər yetirilməli, mətbuatşünaslığın təşəkkülü məsələləri aydınlaşmalıdır. Bunun üçün dövrün mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələri və ona təsir edən tarixi şərait açıqlanmalı, müxtəlif ideya cərəyanlarının prosesə təsiri öyrənilməlidir.

¹⁰ Quliyeva, Q. Mətbuatşünaslığın inkişafında zərdabişünaslığın rolu // The International scientific symposium “New Approaches and searches in sciences”, – Ankara, Turkey, – 2-3-dekabr, – 2021, – s. 121-128.

¹¹ Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası: [3 cildə]. – Bakı: Elm və təhsil, – c.1, – 2010, – s. 4.

Dövrü mətbuatı nəzərdən keçirərkən aydın olur ki, zərdabişünaslıq sahəsində yazılan məqalələr, çıxışlar, söylənilən fikirlər ilk olaraq əsasən 1900-1920-ci illər ərzində dövrü mətbuatda çap olunan materiallardır. Məsələn, F.Köçərlinin “Həsən bəy Məlikov”, C.Hacıbəylinin “Həsən bəy Məlikovun xatirəsi”, H.Vəzirovun “Həsən bəy Məlikov yaradıcılığı”, N.Vəzirovun “Mənim sevgili, əziz müəllimim Həsən bəy” və s. məqalələrini misal çəkmək olar. Bu məqalələrdən aydın olar ki, H.Zərdabi çox sahədə maarifimizin, mədəniyyətimizin, teatrımızın, mətbuatımızın inkişafı, xalqın azadlığı və xoşbəxtliyi üçün hər cür əzablara qatlaşıb, çətinliklər çəkib. Amma məqsədindən dönməyib. Çünki *“Onun məramı, məqsədi o qədər möhtəşəm, əzəmətli idi ki, hər cür şəxsi inciklik başlanan missiyanı yarımçıq qoya bilməzdi”*.¹²

Əksər zərdabişünasların fikrincə *“Azərbaycan zərdabişünaslığının tarixini üç mərhələdə araşdırmaq daha doğru olardı”*¹³. Birinci mərhələ 1920-ci ilin aprel işğalına kimi olan dövrü, ikinci sovet dövrünü, üçüncü isə 1980-ci illərin sonu və 1991-ci ildən sonrakı illəri əhatə edir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, H.Zərdabinin həyatı, yaradıcılığı, ictimai-siyasi fəaliyyəti yalnız mətbuatşünasların deyil, filoloqların, ədəbiyyatşünasların, teatrşünasların, filosofların, tarixçilərin, iqtisadçıların, hüquqşünasların da diqqətini daim cəlb etmiş və etməkdədir.

Aprel işğalından sonra ölkəmizdə hər sahədə olduğu kimi mətbuata, onun tədqiqinə yanaşmada Sovet hökumətinin tələb və təklifi özünü əks etdirməyə başladı. Beləliklə, ilk olaraq zərdabişünaslığın tədqiqində yanlışlıqlara yol verildi və zərdabişünaslığın sovet dövrü başladı. Əslində yalnız zərdabişünaslığa yox, bütövlükdə mətbuat tariximizin inkişafına diqqət yetirəndə aydın olur ki, mətbuat tariximizin elə dövrləri, səhifələri var ki, onlar sovet dövründə obyektiv tədqiqatdan ya kənar qalıb, ya da əks tədqiqata cəlb edilib. Məsələn, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü.

¹² Hacıbəyli, C. Yeddi il // Kaspi. – 1914. № 167, – s. 3.

¹³ Məmmədov, V. “Əkinçi” qəzeti / V.Məmmədov. – Bakı: Maarif, – 1967, – s. 23.

I fəslin üçüncü paragrafı da “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuatşünaslıq” adlanır¹⁴. Mətbuatımızın tarixinə, keçdiyi inkişaf yoluna diqqət yetirərkən şahidi oluruq ki, milli müstəqilliyimizin, istiqlalımızın əldə edilməsində milli ruhlu mətbuatımız çox böyük işlər görüb və nəticədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qələbəsinə nail oldu. Bu qələbənin əldə edilməsində 1914-1917-ci illər fəaliyyətdə olan milli ruhlu mətbuatımız önəmli rol oynamışdır.

Müxtəlif dövrlərdə intibah və tənəzzül halları keçirən Azərbaycan mətbuatı “Azərbaycan xalqının və Azərbaycan mədəniyyətinin məruz qaldığı bütün siyasi, ictimai, ideoloji təbəddülatları bilavasitə öz üzərində hiss etmişdir”.¹⁵ Bu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də belə olmuşdur. Həmin dövrdə mətbuatda aparıcı jurnalistlərin, publisistlərin əksəriyyəti həm də dövrün siyasi xadimləri idi. Onların müxtəlif mövzulara həsr etdikləri, o cümlədən Azərbaycan mətbuatşünaslıq tarixinə dair olan bədii-publisistik və ədəbi-tənqidi məqalələri, elmi-nəzəri fikirləri bu gün də öz aktuallığını itirməyib. Çünki, həmin dövrdə yazılan tədqiqatlarda “dövrün tarixinə milli mənafe baxımından yanaşılmış və düzgün konsepsiya müəyyənləşdirilmişdir”.¹⁶ Həmin məqalələr, əsasən M.Ə.Rəsulzadəyə, M.B.Məmməd-zadəyə, F.Ağazadəyə, C.Hacıbəyliyə məxsusdur.

Belə maraqlı və dəyərli əsərlərin müəlliflərindən biri də dövrünün tanınmış publisisti, ictimai-siyasi xadimi Mirzə Bala Məmmədzadədir. Onun 20-ci yüzilliyin əvvəllərində yazdığı və yaradıcılığında önəmli yer tutan, mətbuat tariximizə həsr etdiyi iki əsəri “İki inqilab arasında” və “Azərbaycan türk mətbuatı” əsərləri bu gün də öz aktuallığını itirməyib. Birinci əsəri 1918-ci ildə Tiflisdə, ikinci isə 1922-ci ildə Bakıda çap olunub. Amma sənədlərdən məlum olur ki, müəllif “Azərbaycan türk mətbuatı” əsərini elə Xalq Cümhuriyyəti dövründə qələmə alıb,

¹⁴ Quliyeva, Q. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuatşünaslıq (1918-1920) // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2016. № 2 (98), – s. 335-337.

¹⁵ Rüstəмова, S. (Tohidi). Azərbaycan dövrü mətbuatı (1875-1990). Bibliografiya / S.Rüstəмова (Tohidi). – Bakı: Azərnaşr, – 1993, – s. 3.

¹⁶ Məmmədov, X. Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX-XX əsrlərin hüdudunda / X.Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1999, – s. 6.

materialları da məhz o dövrdə toplayıb. Müəllifin hər iki əsərindən məlum olur ki, Azərbaycanda anadilli mətbuatımız necə ağır şəraitdə inkişaf edib. *“Azərbaycan milli mətbuatı, çarlar səltənəti dövründən, istiqlala qovuşana qədər çox çətin bir yol qət etmişdi”*.¹⁷

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü mətbuatını ilk xarakterizə edən müəlliflərdən biri də istiqlal mücahidi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmuşdur. Onun “Azərbaycan mətbuatının piri”, “Vəzirli Nəcəf bəy”, “Dəbistan”, “Hüriyyəti mətbuat”, “Mətbuat azadlığı”, “İslam mətbuatı”, “Rus mətbuatı”, “Azəri mətbuatının şanlı xatirəsi” və çoxsaylı ədəbi-tənqidi məqalələrində azad mətbuatın ölkədəki ictimai-siyasi, mədəni inkişafa təsirindən, klassiklərə münasibətindən bəhs edilir.

M.Ə.Rəsulzadə yalnız ədəbiyyatşünas alim kimi yox, həm də mətbuatşünas kimi ədəbi-nəzəri yaradıcılıqla da məşğul olmuş və klassik irsimizin tədqiqi ilə də bağlı araşdırmalar aparmışdır. O, realist ədəbi məktəbin nümayəndələri olan molla-nəsrəddinçilərə, onların yaradıcılığına yüksək qiymət vermiş, hörmət və izzətlə “Azərbaycan kultür gələnləri” əsərində onlardan bəhs etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi ilə bağlı (elə milli mətbuatının da) ilk araşdırmaları 1920-ci ilin aprelindən sonra davam etdirilməyib. Milli ruhlu əsərlərin müəllifləri ölkəni tərk etməyə məcbur olub, əsərləri isə sovet rejiminin siyasi qurbanlarına çevrilib. Rejimin təsiri və tələbi ilə mətbuat orqanlarının ideoloji, siyasi yönümü əsas götürülərək tədqiqata cəlb edilib. Odu ki, təkcə M.Ə.Rəsulzadə irsinin yeni təfəkkür işığında, ciddi və sistemli şəkildə araşdırılması deyil, bütövlükdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü mətbuatı, mətbuatşünaslığı tarixinin bu gün elmi-nəzəri fikri qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir. Çünki sovet dövründə Azərbaycan jurnalistikasını öyrənən tədqiqatçılar, bir qayda olaraq cümhuriyyət dövrünün üstündən ya adlayıb keçib, ya da tənqid ediblər. Nəticədə hakim partiyanın tələbi ilə milli ruhlu yazarların əksəriyyəti “xalq düşməni”, “vətən satqını” adlandırılaraq təqiblərə, həbslərə, sürgünlərə,

¹⁷ Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası (mühacirət dövrü): [3 cildə]. – Bakı: Elm və təhsil, – c.3, – 2013, – s. 202.

mühacir həyatı yaşamağa məruz qaldılar. Özləri kimi yaradıcılıqları da yasağa çevrilib, uzun illər tədqiqatdan uzaqlaşdırılıblar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü mətbuatının tədqiqi tarixi əsasən üç mərhələyə bölünür:

1. 1918-1920-ci illərdə jurnalistikaya və mətbuata dair yazılar;
2. 1920-1990-cı illərdə dövrü mətbuat tarixinə dair tədqiqatlar;
3. 1990-cı ildən sonrakı araşdırmalar.

Bəzən bu təsnifatın tədqiqatların xarakterinə diqqət edildikdə özünü doğrultmadığı aydınlaşır. Məlumdur ki, 1920-ci il Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan (Rusiyanın Azərbaycanı yenidən silah gücünə işğalından) sonra həmin dövrün jurnalistikasının aparıcı kadr potensialı dağıldı; onlardan bir hissəsi mühacirət etdi, bir hissəsi güllələndi, üçüncü bir hissəsi isə mövcud reallıq barışmaq zorunda qaldı və bolşevik ideologiyasının tələblərindən kənara çıxıb bilmədilər. Odur ki, bu dövrün tədqiqatlarında cümhuriyyət dövrünün mətbuatına obyektiv münasibət bildirilmir. Mühacirətdə olan Azərbaycan ziyalıları isə bu istiqamətdə xeyli iş gördülər.

Dissertasiyanın II fəslı **“Sovet hakimiyyəti illərində mətbuat tarixinin tədqiqi problemləri (1920-1991)”** adlanır və beş paragrafdan ibarətdir. Bu fəsildə Sovet hakimiyyəti dövründə jurnalistikanın fəaliyyət mexanizmindən, Azərbaycan mətbuatının fəaliyyətinin yeni ideologiyaya uyğun qurulmasından, mətbuatın Sovet dövlətinin monopoliyasına keçməsindən bəhs edilir.

II fəslin birinci paragrafı *“Sovet dövrü tədqiqatlarında mətbuata yanaşmanın əsas prinsipləri”* adlanır¹⁸. 1920-ci ilin aprel işğalından sonra Azərbaycan mətbuatının diktatura dövrü başlanır. Bu diktatura 1920-ci ilin ortalarından 1980-cı ilin sonlarına kimi bütün SSRİ ərazisində partiya-sovet mətbuatı adı altında höküm sürdü. Bu proses ölkədə söz və mətbuat azadlığına qarşı yeni hücumlara və mətbuatda plüralizm meyillərinin ləğvinə gətirib çıxardı. Digər sahələrdə olduğu kimi bu sahədə də tədqiqat əsərləri yazılmağa başladı. Sovet dövləti hər şeyə nəzarət etdiyi kimi, bu sahəyə də çox diqqət yetirirdi. Aparılan

¹⁸ Quliyeva. Q. Sovet dövrü tədqiqatlarında mətbuatşünaslığın metodoloji prinsipləri // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2016. № 2, – s. 190-196.

tədqiqatların istiqaməti, məzmunu onu çox maraqlandırır. Bu məqsədlə 1920-ci illərdən başlayaraq rejimin süqutuna kimi dövlət bu sahəyə nəzarəti əldə saxlamaq üçün müəyyən qurumların yaranmasına diqqət yetirirdi. 1920-ci illərin əvvəllərində Partiya Tarixi İnstitutu, 1923-cü ildə “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti”, 1934-cü ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filalı, 1945-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1963-cü ildə SSRİ Nazirlər Soveti yanında Mətbuat Komitəsi yaradıldı. 1970-1980-cı illərdə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında “Mətbuat bölməsi” fəaliyyət göstərdi. Həmin təşkilatlar elmin digər sahələri kimi mətbuat tarixinin də öyrənilməsi sahəsində müəyyən işlər görüblər, amma təbii ki, bu işlər Sovet hökumətinin tələb və təklifi əsasında həyata keçirildi.

Yeni yaranan sovet mətbuatı ədəbi prosesə istiqamət verməklə yanaşı, Azərbaycanda “*marksist-leninçi ədəbi tənqidin formalaşmasına, marksist ədəbiyyatşünaslar nəslinin yetişməsinə*” birinci səbəb oldu.¹⁹ Bu ədəbiyyatşünaslar ədəbiyyatın tədqiqi ilə yanaşı, mətbuatımızın da tədqiqi ilə məşğul oldular və tədqiqatlarında totalitar rejimin təbliğatını aparırdılar. Ona görə də həmin tədqiqatlarda sağlam fikirdən, obyektiv tənqidin mümkünlüyündən söhbət gedə bilməzdi. Bu dövrdə yalnız hakim partiyanın ideologiyasını təbliğ edən bolşevik mətbuatı, bolşevik yazarlar tədqiqata cəlb edilmişdilər. Hətta “Əkinçi” və “Molla Nəsrəddin” də proletarlaşdırılaraq dövrün tələb və təklifinə uyğun olaraq həm tədqiq, həm də təbliğ edildi. Beləliklə, Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikir tariximizdə çox mürəkkəb, ziddiyyətli bir dövr başladı. Ədəbi-tənqid siyasiləşdi, Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikrinin inkişafına da təsir edərək sağlam, obyektiv tənqiddən uzaq sovet -ədəbi tənqidi yarandı.

Mətbuatın, ədəbiyyatın, ədəbi mühitin bütövlükdə proletarlaşma prosesi daha kəskin şəkildə 1925-ci ildən sonra, xüsusən də 1930-40-cı illərdə həyata keçirilməyə başladı. Mətbuat, ədəbiyyat, ədəbi mühit ölkədə sinfi mübarizənin təbliğatçısına çevrildi. Ona görə də bu dövr sovet ədəbi tənqidi, ədəbiyyatşünaslığı, tarixşünaslığı, mətbuatşünaslığı

¹⁹ Əliyev, Z. Azərbaycan mətbuat letopisi və çap kartoçkalarından istifadə olunması / Z.Əliyev. – Bakı: Başnəşr, – 1962, – s. 11.

uzun illər ədəbi-elmi mühitimizə də yalnız sosiealizm metodologiyasını tətbiq edib.

II fəslin ikinci paragrafı *“Mətbuatşünaslıq sovet təbliğat sisteminin tərkib hissəsi kimi”* adlanır. 1930-cu ilin əvvəllərindən ölkədəki sənayeləşmə, kollektivləşmə adı ilə rejimə qarşı aparılan sağlam qüvvələrin aradan götürülməsi prosesi başladı. Yeni yaranan ədəbi-bədii mətbuat orqanları bu prosesdə daha yaxından iştirak etdilər. Məsələn, “Hücum”, “Allahsız”, “İnqilab və mədəniyyət”, “Şəqr qadını” və s. Bu mətbu orqanlarının fəaliyyət sahələri ayrı olsa da, məzmunu bir idi; sovet ideologiyasının, Lenin siyasətinin təbliği. Bu təbliğat yeni yazılan tədqiqat əsərlərinə də şamil edildi və mətbuat tarixinin araşdırıcıları istər-istəməz dövrün tələblərinə rıyaət etməli olurdular.

Mətbuatşünas alim Ş.Hüseynov yazır ki: “Azərbaycan mətbuatı tarixi bir elm kimi yalnız müharibədən sonrakı dövrdə inkişaf edib”²⁰. Amma müharibədən əvvəl də 20-ci yüzilliyin ilk onilliklərində və ondan sonra da 1930-40-cı illərdə də Azərbaycan mətbuatının tarixinə, inkişafına, ideya-siyasi istiqamətinə və s. məsələlərə dair fikirlər, mülahizələr söylənilmiş, iri həcmdə məqalələr, əsərlər yazılmış, çap olunmuşdur. Hətta 1930-40-cı illərdə fəaliyyətdə olan sovet mətbuatı haqqında mühacir həyatı yaşamağa məcbur olan yazarlarımız da öz fikir və mülahizələrini bildirmişlər. Məsələn, M.B.Məmmədzadə “Odlu yurd”, “Azərbaycan yurd bilgisi” “İstiqlal”, “Azəri-türk”, “Qurtuluş” və s. qəzet və jurnallarda mütamadi olaraq yazılarla çıxış etmişdir. M.B. Məmmədzadə Azərbaycan bolşevik mətbuatının yazarlarından Ə.Qarayevi, M.Quliyevi, Ə.Nazimi, R.Axundovu səhv ideologiyanın təbliğində olduqlarını faktlarla bəyan edirdi. Müəllif sovet dövrü ədəbi mühitindəki mövcud şəraiti “ciddi faciəli bir vəziyyət” adlandırırdı. Ədibin bütün bu məqalə və əsərləri Azərbaycan mətbuatşünaslığında öz maraq dairəsinə görə seçilir.

Əvvəl də qeyd etmişdik ki, sovet dövründə Mirzə Balanın yaradıcılığı uzun illər tədqiqatdan kənar qalaraq, qeyri-obyektiv,

²⁰ Hüseynov, Ş. Azərbaycan bolşevik mətbuatı. Dərs vəsaiti / Ş.Hüseynov. – Bakı: ADU-nəşriyyatı, – I hissə. – 1981, – s. 4.

yanlış fikirlərə məruz qalmışdır²¹. Ədəbiyyatımızın, mətbuatımızın dəyərli yazarlarından olan Mirzə Balanın bu sahədə hələ də öyrənilməmiş, diqqətdən kənar qalan xeyli əsərləri, məqalələri var və onlar bu gün öz obyektiv tədqiqatını gözləyir.

1920-50-ci illərdə Azərbaycanda inqilabi hərəkət tarixini, marksist-leninçi beynəlmilətçiliyin fəlsəfi məsələlərini, bolşevik mətbuatı tarixinin müxtəlif problemlərini işıqlandırmaq sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Bu dövrdə yazılan əsərlərdə “burjua mətbuatı” kimi təqdim edilərək tənqidə, hətta təhqirə məruz qalan füyuzatçı ideologiyanı təbliğ edən mətbuat orqanları və yazarları idi. Aprel işğalından sonra 1960-cı illərin əvvəllərinə kimi ədəbi mühitimizdə romantik ədəbi məktəbinə və onun nümayəndələrinə qarşı siyasi tərəddüdlərlə bağlı olunan dövr olduğu üçün daha amansız qeyri-obyektiv tənqidlərə məruz qaldılar.

1960-cı illərə doğru isə “*respublikada ictimai elmlərin tərəqqisi, Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatı tarixinə dair ümumiləşdirici əsərlərin və monoqrafiyaların yaradılmağa başlaması*”²² romantik və realist ədəbi məktəbin nümayəndələri haqqında saysız-hesabsız elmi, bədii-publisistik məqalələr, əsərlər, monoqrafiyalar, xatirələr yazılmasına səbəb oldu. Doğrudur bu mənbələrdə əsasən milli ictimai-siyasi fikir tariximizdə və ədəbi-mədəni intibah tariximizdə böyük rolunu oynayan füyuzatçılar və mollanəsrəddinçilər yanlış olaraq barışmaz tərəflər kimi bir-birinə qarşı düşmən obrazında verilib. Amma unutmamaq olmaz ki, milli şüur, milli özünüdərk amilinin təbliğində və demokratik dövlət, cəmiyyət quruculuğunda istər romantiklərin, istərsə də realistlərin əməyi ölçüyəgəlməz dərəcədə çoxdur, çünki hər iki jurnalın sahibləri milli məhdudiyətlərə qarşı çıxaraq ümumbəşəri ideyaları təbliğ etmiş, xalqı zülmətdə, cəhəltə saxlayanlara etirazını bildirmişlər.

Amma 1960-cı illərin sonlarına doğru ədəbi mühitdə nisbətən demokratikləşmə özünü bürüzə verməyə başlasa da hələ də bəzi

²¹ Quliyeva, Q. Mətbuatşünaslıq tariximizdən (M.B.Məmmədşadənin tədqiqatları əsasında) // – Bakı: AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Ədəbiyyat məcmuəsi, – 2015. XXVI cild, – s. 361-367.

²² Həbibbəyli, İ. Cəlil Məmmədquluzadə / İ.Həbibbəyli. – Naxçıvan: Əcəmi, – 2009, – s. 7.

tədqiqat əsərlərində sovetlərə sədaqət hissi, klassik irsə leninçi münasibət açıq-aydın özünü büruzə verirdi. Lakin bu tədqiqat əsərləri marksizm-sosializm nəzəriyyəsi əsasında yazılsa da mətbuat irsimizin formalaşmasında nisbətən faydalı mənbələrdir. Həmin əsərlərdə mətbuat və mətbuatşünaslıq tariximizi, mətbu irsimizin tədqiqini özündə əks etdirən maraqlı arxiv sənədləri, faktlar var. Ona görə də tamamilə onlardan imtina etmək düz olmaz. Sadəcə onları yenidən tədqiqata cəlb etmək, hadisələrə və faktlara obyektiv yanaşmaq lazımdır.

İkinci fəslin üçüncü paragrafı “1960-1990-cı illərdə sovet tədqiqatlarında demokratik meyllər” adlanır. 1953-cü ilin ortalarından bütün SSRİ ərazisində böyük dəyişikliklər baş verdi. Buna səbəb N.S.Xuruşşovun Sov. İKP Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilməsi oldu. Bundan sonra SSRİ-də hər sahədə canlanma və nisbətən demokratikləşmə hiss olundu. Bu ilk olaraq mətbuat səhifələrində özünü büruzə verdi. Uzun illər qadağa edilmiş bəzi mövzuların, xüsusən də Azərbaycan klassik yazarlarının, jurnalist və publisistlərinin ədəbi-bədii yaradıcılığının, həyatının, mətbu irsinin işıqlandırılmasına imkan yaradıldı. Uzun illər cəmiyyətə “xalq düşməni”, “burjua yazarı” və s. adlar altında təqdim edilən, milli mücadilənin öndərləri M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, M.B. Məmmədzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə və daha neçə-neçə aydınlarımız haqqında nisbətən obyektiv məlumat əldə etdik. Bu mövzuda olan məqalələr bir tərəfdən uzun illər qərəzli yanaşılmış tariximizin bərpası idisə, digər tərəfdən də xalqda milli heysiyyətin, milli şüurun və ən əsası milli-mənəvi dəyərlərə söykənərək yeni suveren ölkənin dirçəldilməsinə bir çağırış idi.

Beləliklə, 1960-cı illərin əvvəlləri Azərbaycan mətbuatının həyatında nisbətən əvvəlki illərdən fərqli olan yeni dövr başladı. Ölkəmizdə yeni qəzetlər və jurnallar fəaliyyətə başladı və *“onların özünəməxsus üslubu, mövzu istiqaməti formalaşdı”*.²³ Bu bir faktdır ki, sovet sezasının sərt qaydalarına baxmayaraq 1960-80-cı illərdə nisbətən mətbuatımız da, ədəbiyyatımız da və bütövlükdə ədəbi mühitimiz də baş verən canlanmanın qarşısını ala bilmədilər. Bu ondan irəli gəlirdi ki, sovet rejimində yaşasaq da xalqa tamamilə milli-mənəvi

²³ Mirəhmədov, Ə. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatlar / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Maarif, – 1983, – s. 7.

dəyərlərini unutmura bilməmişlər. Oyanış nəticəsində *“bədi fikiran hərəkət və ritimində duyulan ən yeni keyfiyyətləri izləmək, təhlil və qiymətləndirmək əsas yer tutmuşdur”*.²⁴ Məhz buna görə də 1960-cı ildən başlayaraq sovet dövründə həm mətbuatımızın inkişafında, həm də mətbu irsimizin tədqiqində demokratikləşmə nisbətən özünü büruzə verməyə başladı. Uzun zaman tədqiqat hədəfindən kənar qalan Azərbaycan mühacirət irsi, Azərbaycan Cənub mətbuatı mövzuları ilk dəfə, qismən obyektiv olaraq bu dövrdə tədqiqata cəlb edildi. Düzdür, ilk illərdə bu mövzuda geniş əsərlər deyil, yalnız məqalələr yazıldı. Çünki hələ də tamamilə dövrün tələblərindən kənara çıxma bilmirdilər.

1960-80-ci illərdə yaranan yeni qəzet və jurnallar qismən də olsa səhifələrinə yeni mövzular gətirməyə nail oldular. Bu baxımdan “Qobustan” və “Ulduz” jurnalları fərqləndilər. Onlar milli duyğuya, düşüncəyə təsir edən bütün imkanlardan istifadə etməyə çalışırdılar. Həmin nəşrlər az da olsa öz ideya-siyasi xəttində müəyyən dəyişikliklər etmiş, sovet rejimi və kommunist ideologiyasının buxovlarından azad olmağa can atmış, 1990-cı ildən isə müstəqil Azərbaycanın azad mətbuatı sıralarında layiqli yerlərini tutmuşlar.

Azərbaycan mətbuatının 1960-cı ildən 1990-cı ilin əvvəllərinə kimi olan fəaliyyət dövrü xüsusi söhbətin obyektinə ola bilər və olmalıdır. Çünki bu dövr klassik ənənələrə qaydılla bərabər, yeniliklərin mətbuata gətirildiyi, ümumbəşəri dəyərlərin müəyyən qədər dəyişdiyi, mənafelərin toqquşduğu, ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi bir mərhələni əhatə edir. Amma bu o demək deyil ki, yalnız mətbuatımızın bu mərhələsi geniş tədqiqata cəlb edilməlidir. Yox. Bütün qeyd edilən və yaxud edilməyən mərhələləri geniş şəkildə öyrənmək, araşdırmaq, ümumiləşdirmək bugünkü Azərbaycan mətbuatı tarixşünaslığının, mətbuatşünaslığının ümdə vəzifələrindəndir. Çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələlər nəinki küll halında, heç ayrılıqda belə lazımı qaydada, elmi səviyyədə nə araşdırılmış, ümumiləşdirilmiş, nə də qiymətləndirilmişdir. Unutmaq olmaz ki, mətbuat tariximizin yarandığı gündən bugünə kimi gecdiyi yol, inkişaf mərhələləri sistemli şəkildə

²⁴ “Humanitar elmlərin müasir durumu və ədəbiyyatşünaslığın nəzəri-metodoloji məsələləri” Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: Elm, – 2010, – s. 79.

öyrənilməli və əldə edilən təcrübə ümumiləşdirilməlidir. Bu həm milli-mənəvi dəyərlərimizi öyrənmək, həm də bugünkü jurnalistikamızın inkişafını stimullaşdırmaq baxımından çox mühüm addım olardı.

İkinci fəslin dördüncü paragrafı “*Zərdabişünaslığın inkişafında yeni mərhələ*” adlanır. Araşdırmalar zamanı aydın olur ki, istər 20-ci yüzilliyin əvvəllərində, istərsə də sonrakı onilliklərdə H.Zərdabinin çoxsaxəli və çoxsahəli fəaliyyətinin tədqiqinə, tarixi xidmətlərinin öyrənilib xalqımıza çatdırılması işinə xeyli diqqət yetirilmişdir. H.Zərdabiyə aid tədqiqatlarda zaman-zaman müəyyən boşluqlar, qeyri-dəqiqliklər, müxtəlif yanaşmalar, fərqli qiymətləndirmələr də mövcud olmuşdur. Bütövlükdə H.Zərdabi irsinin öyrənilməsində H.Hüseynov, M.Qasimov, Z.Göyüşov, Z.Məmmədov, İ.Rüstəmov, M.İbrahimov, R.Mahmudov, F.Qasımzadə, A.Zamanov, V.Məmmədov, A.Zeynalzadə və digər alimlərimizin xidmətlərini danmaq düz olmazdı. Bu əsərlər əsasən sovet dövrünün tələb və təkliflərinə uyğun yazılsa da bu araşdırmalar Zərdabinin zəngin irsinin öyrənilməsində, dünyagörüşünün bu və ya digər cəhətlərinin işıqlandırılmasında, şübhəsiz müstəsna rol oynamışdılar.

Akademik Heydər Hüseynov “*Əkinçi*”nin bütün Şərq dünyasında oynadığı böyük rolu belə dəyərləndirirdi. “*Əkinçi*” qəzetinin nəşri bütün nüsxələri Şərqi üçün böyük əhəmiyyətə malik idi”.²⁵

Sovet hökuməti dövründə zərdabişünaslığın inkişafında, zənginləşməsində əməyi olan alimlərdən biri də görkəmli Azərbaycan filosofu, professor Ziyəddin Göyüşovdur. Bu mövzuda çoxsaylı elmi və bədii publisistik məqalələr yazan alim, həm də H.Zərdabinin bir sıra məqalələri, əsərləri ilə yanaşı, məktublarını toplayıb sistemləşdirərək çap etdirmişdir. Müəllif H.Zərdabinin müxtəlif mövzuda olan məqalələrini, əsasən də kənd təsərrüfatına, maarifçiliyə, elmə həsr etdiyi yazılarını əsərinə daxil etmişdir. Z.Göyüşov əsərlərində həm də H.Zərdabinin dünyagörüşünün müxtəlif tərəflərini işıqlandıraraq onu əsl bir vətəndaş kimi oxucusuna təqdim edirdi.

²⁵ Hüseynov, H. Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tariximizdən / H.Hüseynov. – Bakı: Azər nəşr, – 1949, – s. 391.

Tədqiqatçı alim, Vəli Məmmədov H.Zərdabinin yaradıcılığına, xüsusən də “Əkinçi”nin fəaliyyətinə müraciət edib. O, H.Zərdabinin yaradıcılığına həm Azərbaycan, həm də rus dilində əsərlər həsr edib.

Milli mətbuatımızın tarixini əks etdirən onlarla elmi-tədqiqat əsərlərinin müəllifi olan tədqiqatçı alim Ağarəfi Zeynalzadə H.Zərdabinin xeyriyyəçiliyini, başqa millətlərin elm və təhsil nailiyyətlərindən öyrənmə tövsiyələrini də ön plana çəkmişdir. *“Bizimlə zindəgahlıq cəngini edən millətlər elm təhsil edirlər. Ona əsasən gərək biz də elm təhsil edək ki, onlarla zindəganlıq cəngində qalib olmasaq da, onların bərabərində dayanıb duraq”* - deyən Həsən bəy xalqının maariflənməsi üçün qəzet açdı, teatr, xeyriyyə cəmiyyəti yaratdığını söyləyən müəllif onun xalqı üçün etdiyi bu işləri alqışlayırdı.

Adətən satirik mətbuatımızın tədqiqatçısı kimi tanınan professor Nazim Axundov “Sənədlərin dili ilə” adlı əsərində, “Azərbaycan milli dövrü mətbuatının yaranması və “Əkinçi” qəzeti” adlı bölməsini H.Zərdabinin çoxşaxəli fəaliyyətinə həsr edib. N.Axundov Azərbaycanda milli mətbuatın yaranmasını “mühüm hadisə” adlandırır.

Azərbaycan mətbuatı haqqında ilk dərs vəsaitinin müəllifi, mətbuatşünas alim Nəriman Zeynalov da “Azərbaycan mətbuat tarixi” adlı dərs vəsaitində “Əkinçi”nin fəaliyyətinə geniş yer vermişdir. Nəriman müəllim əsərində qəzetin nəşr olunduğu dövrdə Azərbaycanda baş verən bütün hadisələrə münasibət bildirir və həmin hadisələrin ölkəmizdə maarifin, mədəniyyətin, mətbuatın inkişafında böyük rol oynadığını qeyd edir. Daha sonra H.Zərdabinin qəzeti çıxarmaq üçün rastlaşdığı çətinliklərdən, xüsusən də Çar Rus hökumətinin yaratdığı problemlərdən, qəzetin yazarlarından, onların daha çox müraciət etdiyi mövzulardan məlumat verir.

1970-80-cı illərdə tanınmış tədqiqatçı alimlər T.Həsənzadənin və Ə.Mirəhmədovun birgə ərsəyə gətirdikləri “Əkinçi”nin tam mətni” əsəri də maraqlı əsərlərdəndir.

H.Zərdabinin mətbu irsi, ictimai fəaliyyəti, pedaqoji görüşləri ilə tanış olarkən bir daha aydın olur ki, zərdabişünaslıq hər bir dövr üçün

aktualdır ²⁶ . Zərdabişünas E.Cavadova H.Zərdabinin əsasən geniş tədqiqatdan kənarda qalan millət vəkilliyini “*ilk dəfə olaraq onun Bakı şəhər Dumasındaki fəaliyyəti xronoloji ardıcılıqla, təfərrüatı ilə, tam olaraq işıqlandırılmışdır*”.²⁷

Bu mövzuya həsr edilən sadaladığımız və sadalamadığımız bütün əsərlər millət fədaisi olan o böyük şəxsiyyətin həyatını, fəaliyyətini, apardığı mübarizəni öyrənməkdə bizə kömək edir. Amma bu o demək deyil ki, bu gün bu böyük şəxsiyyətlə bağlı bütün məsələlər, nüyanlar, problemlər öz həllini tapıb. Əsla bu çox yanlış fikir olardı. Çünki, mətbuatımızın, maarifimizin, teatrımızın, mədəniyyətimizin inkişafında böyük işlər görən, H.Zərdabinin həyatı, mətbu irsi, xüsusən də “Həyat”, “Kaspi”, “Dəbistan”, “Qafqaz”, “Obzor”, “Novoye obozreniye” və s. mətbu orqanları ilə əməkdaşlığı, Dumadakı fəaliyyəti geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilməlidir. Məsələn, Dumadakı çıxışlarında qoyulan problemlər bu gün çox vacib və aktual məsələlərin (xüsusən də milli məsələnin) həllindən xəbər verir.

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, H.Zərdabi yaradıcılığına dair gələcək tədqiqatlarda onun rəngarəng fəaliyyətinin yüksək və geniş səviyyədə öyrənilməsi bu böyük şəxsiyyətin xalqa təmənnasız xidmətinin mahiyyətini daha aydın başa düşməyə yaxından kömək edəcəkdir.

II fəslin beşinci paragrafı “*Tanınmış mətbuat tədqiqatçıları*” adlanır. Sovet hakimiyyəti dövründə jurnalistikanın fəaliyyət mexanizmi təkpartiyalı sistemə uyğunlaşdırıldı. Azərbaycan mətbuatının, bütövlükdə ədəbi mühitinin yeni ideologiyaya uyğun qurulması, mətbuatın və ədəbi mühitin sovet dövlətinin monopoliyasına keçməsinə şərtləndirən cəhədlər üstünlük təşkil etdi. Azərbaycan mətbuatı tarixinə, onun yaranmasına, inkişaf mərhələlərinə, yazarlarına, nəşirlərinə, ətrafda baş verən ictimai-siyasi hadisələrə təsiri, bütövlükdə mətbuatın cəmiyyətdə yeri və rolunu əks etdirən məsələlərə dair 19-cu yüzilliyin sonlarından bu günümüzə kimi xeyli sayda məqalələr, monoqrafiyalar, elmi əsərlər çap olunub. 20-ci yüzilliyin əvvəllərində,

²⁶ Quliyeva, Q. Zərdabişünaslıq tarixindən // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, – 2014. № 4, s. 440-445.

²⁷ Kaspi- maarifçilik meydanı. – Bakı: Zərdabi-LTD MMC, – 2016, – s. 55.

H.Zərdabi, F.Köçərli, F.Ağazadə, M.Cəlil, C.Hacıbəyli, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Ə.Abid, T.Şahbazi, daha sonrakı illərdə isə, yəni sovet dövründə Ə.Şərif, Ə.Mirəhmədov, K.Talibzadə, M.C.Paşayev, N.Axundov, Ş.Hüseynov, X.Vəzirov, T.Həsənzadə, A.Zamanov, X.Məmmədov, A.Zeynalzadə, Q.Məmmədli, N.Zeynalov, İ.Ağayev və başqaları mətbuat və mətbuatşünaslıq tariximizə aid dəyərli mülahizələr irəli sürmüş, bir sözlə, mətbuat tariximizin tədqiq baxımından faydalı işlər görmüşlər.

Doğrudur, həmin əsərlərin böyük əksəriyyətində təkpartiyalı sistemin, sovet ideologiyasının ab-havası açıq-aydın hiss edilsə də, nisbətən dövrün qanunlarını aşan, daha doğrusu aşmağa cəhd edən tədqiqatçılar da olub. Amma təəssüflər ki, çoxlarının əsərlərində sovet dövrünün dəsti-xətti daha çox əks olunub. Məsələn, satirik mətbuatımızın bünövrəsini qoyan Cəlil Məmmədquluzadə əsasən 1920-40-cu illər tədqiqatlarında Şura yazarı, Sovet hökuməti ideyalarının təbliğatçısı, dinsiz, ateist kimi qələmə verilib. Tamamilə yanlış bir fikirdir. Çünki Şura hökumətinin “qayda-qanun”larını həzm edə bilməyən C.Məmmədquluzadəyə qarşı sovet hökuməti düşmən münasibəti bəsləyib. Sovet hökumətinin talançılıq siyasətinə qarşı çıxdığı üçün bir başa Moskvanın qəzəbinə tuş gələn Cəlil Məmmədquluzadənin sovet dövrü yaradıcılığı, 1922-31-ci illər fəaliyyəti yenidən obyektiv şəkildə tədqiq edilib öyrənilməlidir. Ona görə ki, bu tədqiqatlarda ciddi elmi təhriflər var. Müəllifin məhz bu dövrdə (1922-1931) çap olunan bütün məqalələri, satirik yazıları, çıxışları geniş olaraq qayçılanmaya məruz qalıb.

Filologiya elmləri doktoru, professor Əziz Şərif də tədqiqatlarında “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyətinə və yazarlarına çoxsaylı məqalələr və əsərlər həsr edib. Gənclik illərində “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaksiyasında çalışan Ə.Şərif mətbuat aləminə də bu jurnaldan gəlib. Əvvəllər ədəbi mühitdə bir publisist kimi tanınan Ə.Şərif sonralar dövrünün tanınmış tənqidçisi, tərcüməçisi, ədəbiyyatşünas alim kimi tanınıb. Ə.Şərifin məqalələrinin və elmi əsərlərinin böyük əksəriyyəti realist ədəbi məktəbin nümayəndələri olan jurnalistlərin, publisistlərin, nəşirlərin yaradıcılığına həsr edilib. Xüsusən də M.Cəlil, M.Ə.Sabir, İ.Həqqi, Ə.Haqqverdiyev, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi və başqa mollanəsrəddinçilərin.

Mollanəsrəddinçilərə elmi yaradıcılığında geniş yer verən, nisbətən dövrün qayda-qanunlarından çıxaraq yanaşan görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərdən biri də Əziz Mirəhmədov idi. Alimin tədqiqatlarının böyük əksəriyyəti Azərbaycan mətbuatı tarixinə həsr edilib. Alim həm romantiklərin, həm də realistlərin Azərbaycan mətbuatının, ədəbiyyatının zənginləşməsində mühüm rol oynadıqlarını bildirirdi. Doğrudur, romantiklərin fəaliyyətini əvvəllər dövrün ideologiyasına uyğun qiymətləndirib. Amma buna baxmayaraq əksər tədqiqatçılar, haqlı olaraq Ə.Mirəhmədovu *“Azərbaycan mətbuat tarixi sahəsində əvəzsiz xidmətlər göstərmiş tədqiqatçılar nəslinin ən parlaq nümayəndəsi”*²⁸ adlandırırlar.

Təəssüflər ki, romantiklərə bu yanlış yanaşma sovet dövründə əksər tədqiqatçılarımızın əsərlərində özünü büruzə verib. Hətta bəzilərinə daha amansız şəkildə. İdeoloji, siyasi təhriflərin və qərəzli münasibətlərin yaranması nəticəsində uzun illər realistlər və romantiklər gənclərə yanlış təbliğ edilib. Bax bu çoxsaylı yanlışlıqları (sovet dövründə qələmə alınan bütün tədqiqat əsərlərinə aiddir) aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan mətbuat və mətbuatşünaslıq tarixi yenidən obyektiv öyrənilməli, tədqiqata cəlb edilməlidir.

Düzdür, bu mövzuda akademik İ.Həbibbəylinin maraqlı əsərləri var. Amma bu azdır. Bütün realistlərin və romantiklərin bu mövzuda yaradıcılığı təhlil edilməlidir. Uzun illər zaman və məkan məfhumu arasında görə bilmədiklərimizi (daha doğrusu görüb deyə bilmədiklərimizi) yenidən daha dərinləndirərək, müşahidə edərək, dərk etmək və görmək üçün keçmişə qayıdaraq, ona yenidən, yeni prizmadan baxmaq və nəticə çıxarmaq mütləq lazımdır. Yazılacaq bu yeni ruhlu əsərlər xalqımızada özünüdərk və özünəqaydış hisslərinin aşılmasında böyük rol oynayacaqdır.

Sovet dövründə akademik Kamal Talıbzadə ədəbi mühitimizdə ədətən ədəbi tənqidçi kimi tanınıb. O, ədəbi tənqidin tarixinə, inkişaf mərhələlərinə, nəzəriyyəsinə aid çoxsaylı məqalələr və əsərlər yazıb. Özünəməxsus ədəbi-elmi və ictimai fəaliyyəti ilə seçilən, alimin nəyin ki 1966-cı ildə çap etdirdiyi “XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-

²⁸ Mirəhmədov, Ə. Azərbaycan jurnalistləri və nəşirləri (Ensiklopediya) / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Örgünəş, – 2013, – s. 3.

1917-ci illər) əsəri, hətta 1984-cü ildə işıq üzü görən “Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi” əsərində də az da olsa sovetlərə sədaqət hissi qalmaqdadır. “XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905- 1917-ci illər)” əsərində Ə.Ağaoğlunun ədəbi-tənqidi görüşlərinə həsr olunmuş bölmə dövrün ideoloji qanunlarına uyğun yazılıb.

Sovet dövrü tədqiqatçıları arasında “canlı ensiklopediya” adlandırılan tədqiqatçılarımızdan biri də Q.Məmmədlidir. “*Bizdə yeni elmi-bioqrafik janr olan salnamənin ilk nümunələrini yaradan*”²⁹. Q.Məmmədlinin “Molla Nəsrəddin” (salnamə) 1966, “Hüseyn Ərəblinski” (salnamə) 1967, “Cahangir Zeynalov” (salnamə) 1968, “Cavid ömrü boyu” (salnamə) 1982, “Üzeyir Hacıbəyov” (salnamə), 1984, “Molla Nəsrəddin” (salnamə) II çap 1984, “Nəriman Nərimanov” (salnamə) 1987 və daha bir necə əsərləri bu gün də, sabah da öz elmi dəyərini, qiymətini, əhəmiyyətini itirməyəcək. Çünki bu əsərlər nisbətən sovet ideologiyasına uyğun yox, əsasən arxiv sənədlərinə, faktlara, xatirələrə, canlı hadisələrə əsaslanaraq ərsəyə gəlib.

Azərbaycan satirik mətbuatının tədqiqatçısı kimi tanınan professor N.Axundov Azərbaycan mətbuatının və onun yaradıcılarının fəaliyyətinə onlarla əsərlər həsr edib. Amma çox böyük təəssüflər ki, Nazim müəllim əsərlərində 20-ci yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən bütün naliyyətləri bolşevik mətbuatının və yazarlarının fəaliyyəti ilə bağlayır, milli ruhlu mətbuat orqanlarımızı və yazarlarını “burjua mətbuatı”, “burjua yazarları” adlandıraraq tənqiddə məruz qoyurdu. Uzun illərdən sonra zaman sübut etdi ki, bu yanaşma səhvdir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim A.Zamanov da elmi yaradıcılığında Azərbaycan mətbuatının tarixinə, onun yaranmasında əməyi olan dəyərli söz sahiblərinə hər an geniş yer ayırıb. İlk elmi tədqiqat işi molla-nəsrəddinçi şair M.Ə.Sabirin yaradıcılığı oldu. Satirik şairin həyatına, şəxsiyyətinə, dünyagörüşünə, poeziyasına əsl alim qayğısı ilə yanaşan A.Zamanov əsərində ən kiçik detalları belə gözdən qaçırmamışdır. Abbas müəllim sovet dövründə nisbətən az tədqiqata cəlb edilən dövrün görkəmli ziyalıları E.Sultanov və Q.Şərifzadə haqqında da elmi ictimaiyyətə maraqlı, dəyərli məlumatlar verib.

²⁹ Məmmədli, Q. “Molla Nəsrəddin” / Q.Məmmədli. – Bakı: Gənclik, – 1984, – s. 4.

Sonda qeyd edək ki, bütün sadalanan əsərlər bir daha deməyə imkan verir ki, sovet dövründə ədəbiyyatımızla yanaşı, mətbuatımızın tarixi də (bəzən birgə, bəzən də ayrı-ayrı) tədqiqata cəlb edilib. Düzdür, bu tədqiqat əsərlərində hakim partiyanın ideologiyasını həyata keçirmək prinsipləri açıq-aydın hiss edilir. Bəzilərində çox, bəzilərində az. Həmin əsərlər əsasən informativ səciyyə daşdığından faktlar, hadisələr bəzən bütövlükdə, bəzən qismən yanlış təhlil edildiyindən, təkpartiyalı sistemin prinsiplərinə uyğunlaşdırıldığından onlar problemin elmi-nəzəri tədqiqi baxımından qənaətbəxş hesab oluna bilməz. Ona görə Azərbaycan mətbuat tarixi yenidən tam obyektiv, heç bir ideoloji və metodoloji prinsiplərə əsaslanmadan tədqiqata cəlb edilməlidir. Əslində 1991-ci ildən sonra bu işlər sistemli şəkildə aparılır. Amma hələ də görüləsi işlər çoxdur. Mətbuatşünaslığımızın mövcud mənzərəsini gənc nəsle çatdırmaq biz tədqiqatçıların borcudur.

Dissertasiyanın III fəsil **“Dövlət müstəqilliyinin bərpası dövründə mətbuat tarixinin tədqiqi prosesi (1991-2000)”** adlanır və beş paragrafdan ibarətdir. Bu fəsildə mətbuat tarixinə yeni baxışı şərtləndirən amillərdən, mühacirət mətbuatının öyrənilməsindən, Cənubi Azərbaycan mətbuatının tədqiqindən və Tiflisdə, İrəvanda çıxan anadilli mətbuatımızın tədqiqi məsələlərindən bəhs edilir. III fəslin birinci paragrafi *“Mətbuat tarixinə yeni baxışı şərtləndirən amillər”* adlanır. 1980-cı illərini ortalarından başlayaraq Mərkəzdə baş verən hadisələr SSRİ-ni süquta doğru aparırdı. Sovetlərin süqutu zamanı ölkəmizdə yaranan yeni ab-havayı, milli ruhlu mətbuat həyata keçirməli oldu. Bu prosesdə “Odlar yurdu”, “Meydan”, “Səhər”, “Azadlıq”, “Aydınlıq”, “Azərbaycan”, “Qarabağ” və başqa mətbuat orqanlarının qızgın fəaliyyəti nəticəsində xalqın milli şüurunun diçəldilməsi, oyanması nəticəsində yenidən (1991) müstəqilliyimizi bərpa etdik. Nəticədə *“Bir ideologiyanın, bir partiyanın, bir mülkiyyət formasının diktaturasına son qoyuldu”*³⁰.

Bu zaman Azərbaycan mətbuatı və jurnalistika tarixinin yenidən obyektiv tədqiqi məsələsi diqqəti cəlb etdi. Artıq 1990-cı illərin əvvəllərindən tədqiqatçılar bu sahəyə aid məqalələr, əsərlər çap

³⁰ Hüseynov, Ş. Mənəvi irsimiz və gerçəklik / Ş.Hüseynov. – Bakı: Adiloğlu, – 2004, – s. 92.

etdirməyə başladılar. Xüsusən də, müstəqil dövlətçilik tariximizi əks etdirən milli mətbuatımız və onların yazarları haqqında sağlam fikirlər söyləndi. Bu sağlam fikirlər ilk olaraq sovet dövründə təhqirə, tənqiddə məruz qalan vətənpərvər, millətsevər, Çar Rus üsul-idarəsinə qarşı çıxan, xalqını azad, müstəqil görmək istəyən jurnalistlərin, publisistlərin bir sözlə, klassiklərimizin həyatı, yaradıcılığı haqqında oldu. Dövr olaraq isə (bəzi illərdə tamamilə unudurulmasına cəhd edilən) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün siyasi həyatı, mədəni fəaliyyəti və s. məsələlər tədqiqata cəlb edildi. Həmin tədqiqat əsərlərinin arasında mətbuatşünaslıq tariximizi əks etdirən dəyərli mənbələr də var. Onlardan mətbuatşünaslığımızın tədqiqi tarixini öyrənməklə yanaşı, həm də həmin dövr tariximizin, ictimai-siyasi, sosial-psixoloji mənzərəsini öyrənirik. Beləliklə, “...*milli mənafeyə üstünlük verilməsi bir sıra yeni elmi, obyektiv tarixi tədqiqatların yaranmasına səbəb oldu*”³¹.

Müstəqiliyimizin bərpasından sonra otuz ilin demokratik ab-havasında yazılmış əsərlərdə cümhuriyyət dövrünün siyasi həyatı, mətbuat fəaliyyəti və mətbuatşünaslığı obyektiv şəkildə xarakterizə edilir. Vaxtilə tədqiqatçılarımızın “burjua mühərriri”, “burjua yazarı” kimi ifadələrlə gözdən salınan, qarayaxmalara məruz qalan M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Ə.M.Topçubaşov, C.Hacıbəyli, H.Vəzirov, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, X.İbrahim və başqa yazarlarımızın həyatı, mətbu fəaliyyəti, yaradıcılığı olduğu kimi obyektiv şəkildə tədqiqata cəlb edilərək, çoxsaylı elmi məqalələr, monoqrafiyalar, dissertasiyalar, əsərlər yazılaraq elmi ictimaiyyətin ixtiyarına verilir. Yeni tədqiqatlar arasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə, mətbuatına, ayrı-ayrı siyasi liderlərinə həsr olunan tədqiqatlar üstünlük təşkil edir.

70 il ərzində xalqdan gizlədilən və yanlış təbliğ edilən bu qiymətli irsi xalqa çatdırmaq üçün ölkə rəhbərliyi də tədqiqatçılara dəstək oldu. Ölkə rəhbərliyi tərəfindən verilən fərman, sərəncam və qərarlar mətbuat tariximizin yenidən obyektiv öyrənilməsi, tədris və təbliğ edilməsi üçün bir təkan verdi. Təbii görülməli bu işlər həm Azərbaycan mətbuatının

³¹ Məmmədov, X. Azərbaycan ədəbi tənqidi XIX-XX əsrlərin hüdunda / X.Məmmədov. – Bakı: Yazıçı, – 1999, – s. 13.

inkişafında, həm də tədqiqində yeni mərhələnin başlanğıcının qoyulmasına səbəb oldu.

III fəslin ikinci paragrafı “*Azərbaycan mətbuatı irs-varislik kontekstində*” adlanır. Tarixin ən nəhəng və ən böyük qan-qadalarla “zəngin” olan imperiyası, Sovet İttifaqı Azərbaycan xalqının milli varlığını, milli-mənəvi dəyərlərini məhv etmək üçün hər çür faciələr törətdi. Xüsusən də, milli dövlətçiliyini, istiqlalını unutturmağa, xalq, millət olaraq məhv etməyə başladı. Bunun üçün amansız repressiyalar, soyqırımları, deportasiyalar həyata keçirildi. Xoşbəxtlikdən bu faciələr bizi sındıra bilmədi. Əksinə, müqəddəslərimizin bizə qoyub getdiyi mirasa, irsə sahib çıxmaq üçün “*varislik və vərasəlik məsələsi bütöv bir xalqın tarix və taleyi*”³² olduğunu sübut etdik. Professor Ş.Hüseynov yazır ki: “*Klassik mənəvi irsimizin sovet dövründə öyrənilməsi və tədqiqi, təqdimatı sahəsindəki müsbət təcrübə ilə yanaşı, məlum ideoloji meyarlara uyğun təhrif saxtakarlıqlar da az olmamışdır*”³³. Ona görə bu gün mətbuat tariximizi obyektiv, qərəzsiz öyrənmək, araşdırmaq həm mətbuat və mətbuatşünaslıq tariximizi, həm də milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsinə səbəb oldu. Unutmaq olmaz ki, Azərbaycanda jurnalistikanın inkişaf tarixi ictimai-siyasi, mədəni və intellektual inkişaf tarixinin tərkib hissəsidir. Ona görə də Azərbaycanda mətbuat sahəsində əldə edilən tarixi təcrübə həm nəzəri, həm də elmi araşdırılmalıdır. Daha doğrusu, müasir dövrün prinsiplərinə uyğun yenidən tədqiqata cəlb edilməlidir. Biz bu yolla həm Azərbaycan mətbuatşünaslığının tarixini, inkişafını, keçdiyi yolları öyrənərək obyektiv şəkildə elmi ictimaiyyətin ixtiyarına vermiş olarıq, həm də müstəqillik, azadlıq ideyalarının təbliğatçısı olan milli mətbuatımızın tədqiqi ilə yanaşı milli müstəqilliyimizin, azad dövlətçiliyimizin tədqiqinə, təbliğinə yol açarıq.

1991-ci ildən sonra klassik irsə qayıdış üçün bir zəmin yarandı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 yanvar 1998-ci il Sərəncamı

³² Hüseynov, Ş. Milli haqq və ədalət axtarışında (1988-2000) / Ş.Hüseynov. – Bakı: Adiloğlu, – 2004, – s. 68.

³³ Hüseynov, Ş. Mətbu irsimizdən səhifələr / Ş.Hüseynov. – Bakı: Çənlibel, – 2007, – s. 3.

bu sahədə mühüm rol oynadı. Çox sayda əsərlər yazıldı və çap edildi. Həmin əsərlər təkcə mətbuatşünaslıq tariximizlə bağlı deyil, həm də milli azadlığımız uğrunda mübarizə tariximizi əks etdirdiyi üçün dəyərli, qiymətli və çox əhəmiyyətlidir.

Məsələn, Azərbaycan mətbuatının 135 illiyinə həsr edilən “Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası” (I cild-2010, II –cild-2011, III cild-2013) zəngin materiallarla əhatə edilib. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası” (2004) I cilddə xüsusi “Mətbuat” bölməsi verilib ki, burada “Azərbaycan mətbuatı tarixində 1918-1920-ci illər” mətbuatının fəaliyyətindən, ideya istiqamətindən, keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərindən çox ətraflı şəkildə bəhs olunur. Hər iki cildə (II cild-2005) bu dövr mətbuatının yazarları haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat verilib.

Hələ sovetlərin hökmranlığı dövrü, romantiklərin “pantürksist”, “panislamist” adlandırdığı bir zaman, 1980-cı illərin əvvəllərində (1981) tədqiqatçı alim O.Bayramlı bu mövzuya müraciət etmiş və onun öyrənilməsini bir tarixi zərurət kimi ortalığa çıxarmışdır. Xanım tədqiqatçı ilk olaraq Ə.Hüseynzadənin “Həyat” qəzetində və “Füyuzat” jurnalındakı ədəbi-bədii yaradıcılığına diqqət yetirib. O, ədibin “Həyat” qəzetində silsilə şəklində çıxan əsərlərini toplayaraq kitab şəklində çap etdirib.

Uzun illər BDU-da Azərbaycan mətbuat tarixinin həm tədqiqi, həm də tədrisi ilə məşğul olan professor Ş.Hüseynov milli istiqlalımızın bayraqları olan, görkəmli jurnalist, publisist M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-elmi irsinə son illərdə daha çox diqqət yetirib. O, M.Ə.Rəsulzadənin 1903-cü ildən 1920-ci ilin aprel işğalına kimi müxtəlif qəzetlərdə, jurnallarda çap olunan yazılarını toplayıb beş cild şəklində çap etdirib.

Ş.Hüseynov dövrün milli ruhlu ziyalılarının qüvvə və səylərini öz ətrafında birləşdirən, zamanında öz funksiyasını çox böyük məharətlə həyata keçirən “İrşad” qəzetini “*azadlıq və tərəqqi yolunu işıqlandıran qərərgah*”³⁴ adlandıraraq onun bütün saylarının transliterasiya edilməsini təklif edir.

³⁴ Hüseynov, Ş. Mətbu irsimizdən səhifələr / Ş.Hüseynov. – Bakı: Çənlibel, – 2007, – s. 178.

Əslində, təkcə “İrşad” qəzeti deyil, XX əsrin əvvəllərində çap olunan mətbuat orqanlarımızın əksəriyyəti böyük bir mənəvi xəzinəni bizim üçün hiş edib saxlayan qiymətli, dəyərli tarixi mənbədir. Biz bunların hər birini ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb etməli, bu irsə sahib çıxmalı və ondan faydalanmalıyıq. Orada mətbuat tariximizlə yanaşı, ictimai-siyasi, mədəni, iqtisadi tariximiz də əks olunub. Ona görə də bu qəzetlərin və jurnalların hər biri, xüsusən də, “İrşad”, “İqbal”, “İqdam”, “Açıq söz”, “İstiqlal”, “Azərbaycan” qəzetləri, “Şəlalə”, “Dirilik”, “Qurtuluş” “Qurtuluş yolu” jurnalları transliteriyasiya edilərək, geniş ön söz yazılaraq çap edilib elmi ictimaiyyətin ixtiyarına verilməlidir.

Hazırda “*müasir Azərbaycan tarixşünashlığında uydurma erməni soyqırımı məsələsi*”³⁵ diqqət mərkəzindədir. Türk və Azərbaycan xalqına qarşı erməni millətçilərinin yürütdüyü genosid və deportasiya siyasətini təsdiq edəcək yüzlərlə, minlərlə arxiv sənədləri ilə yanaşı, dövrü mətbuatda bu məsələ ilə bağlı çap olunan saysız-hesabsız materiallar da var və onlar da tədqiqata cəlb edilməlidir.

Amma onu da qeyd edək ki, müstəqilliyimizin ilk illərində layiqli bir varis olaraq bu sahədə xeyli işlər görüldü. Bu əsərlərin əksəriyyətinə Azərbaycan mətbuatının yaranmasında və inkişafında klassiklərimizin gördüyü möhtəşəm işlər haqqında məlumat verilib. Xüsusən də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün milli ruhlu mətbuatı və yazarları haqqında. Çünki bu gün layiqli varis olaraq Azərbaycan Xalq cümhuriyyətinin ideyalarını həyata keçirməli və bizə əmanət etdikləri zəngin ədəbi-bədii, elmi-nəzəri irsdən bəhrələnrək müstəqilliyimizi, azadlığımızı nəyin bahasına olursa olsun qorumağı və əbədi yaşatmalıyıq.

Görülən işlərdən bir neçəsini qeyd etmək də yerinə düşərdi. Türkçülük-turançılıq ideologiyasını təbliğ edən “Füyuzat” jurnalının tam mətni (32 sayı) mətbuatşünas alim Ofeliya Bayramlı tərəfindən transliterasiya edilərək, ön söz yazılaraq 2006-cı ildə öz vəsaiti hesabına işıq üzü gördü. “Molla Nəsrəddin” jurnalının bütün sayları və “Ziya” qəzetinin komplekti yeni əlifbada nəşr edildi. “Həyat” “İrşad” “Açıq söz” və “Azərbaycan” qəzetlərinin ilk sayları ərəb qrafikasından latın

³⁵ Çaxmaqlı, Q. Erməni məsələsi tarixin izi ilə / Q.Çaxmaqlı. – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 2008, – s. 3.

qrafikasına transliterasiya edilərək oxucuların ixtiyarına verildi. “Yeni Füyuzat” (1910-1911), “Şeypur” (1918-1919) jurnallarının bütün sayları tədqiqatçı alim Hüseyn Həşimli tərəfindən transliterasiya edilərək kitab şəklində çap edilib.

Üçüncü fəslin üçüncü paragrafı “*Mühacirət mətbuatının öyrənilməsi*” adlanır. 1920-ci ilin aprel işğalından sonra Azərbaycandan kənara kütləvi mühacir axını başladı. Bu mühacir axınının yeni mərhələsi idi və bu mərhələ bir çox çəhətlərinə görə əvvəlkilərdən fərqlənirdi. Çünki bu mərhələdə əsasən ziyalılar vətəni tərk etməyə məcbur olaraq, mücadilələrini mühacirətdə aparmalı oldular. Bolşevik özbaşnalığına qarşı mübarizənin əsasını qoyan M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla azərbaycanlı mühacirlər mübarizəni müxtəlif xarici ölkələrdə, xüsusən də, qardaş Türkiyədə apardılar. Onlar mübarizələrini həmin ölkələrdə dərnəklər, təşkilatlar və mətbuat orqanları yaratmaqla həyata keçirdilər.

Bunula da müxtəlif ölkələrdə Azərbaycan mətbuatının, ədəbiyyatının zəngin irsi yaradıldı. Amma çox böyük təəssüflər olsun ki, sovet dövründə siyasi ideologiyanın tələbilə mühacirlərin yaradıcılığına müraciət etmək və onların əsərlərinin nəşrinə, təbliğinə qəti şəkildə yasaq qoyuldu. Bu bədnam sinfilik prinsipi 1980-cı illərin sonlarına qədər davam etdi. 1991-ci ildə, yenidən müstəqilliyimizin bərpasından sonra mühacirət mövzusu geniş şəkildə, hərtərəfli tədqiqata cəlb edildi. Azərbaycan mühacirəti müxtəlif araşdırmaların mövzusu oldu və mühacirət mətbuatının da öyrənilməsi böyük maraq kəsb etdi. Çünki mühacirlərimiz amansız rejimə qarşı mücadiləni yalnız siyasi yolla deyil, həm də ədəbi-bədii, elmi-nəzəri nümunələr yaratmaqla apardılar. Nəticədə çoxşaxəli ədəbi-bədii, ədəbi-tənqidi, bədii-fəlsəfi və elmi-nəzəri irs yaratdılar. Yaranan bədii nümunələrdə istiqlalçılıq, cümhuriyyətçilik ideyalarının təbliği əsas yer tutur. Onu da qeyd edək ki, mühacirət mövzusu ilk olaraq mətbuatda öz əksini tapdı. Müxtəlif xarici ölkələrdə, əsasən də Türkiyədə yeni mətbuat orqanları yaradıldı. Belə mətbuat orqanlarından ilki 1923-cü ildə Türkiyədə əsası qoyulan “Yeni Qafqasiya” jurnalı oldu.

Mühacirşünas alim, professor N.Yaqublu haqlı olaraq qeyd edir ki, “*Azərbaycan mühacirət mətbuatının tarixi, fəaliyyət istiqamətləri ciddi araşdırılıb ortalığa qoyulmadan XX əsr Azərbaycan mətbuatını,*

xalqımızın apardığı milli istiqlal mübarizəsini geniş tədqiq edib öyrənmək mümkün deyil".³⁶

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan türkləri yalnız Sovet hökuməti dövründə mühacir həyatı yaşamağa məcbur olmamışdılar. Ondan əvvəl də Azərbaycan tarixinin müxtəlif mərhələlərində bir çox insanlar, o cümlədən ziyalılar, qələm sahibləri mühacir həyatı sürməyə məcbur olmuşlar. Məsələn, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Hadi, M.Ə.Rəsulzadə və başqaları Çar Rus hökumətinin təqiblərindən yayınmaq üçün vətəni tərk etməyə məcbur olublar.

Azərbaycanlı mühacirlərin yaradıcılığı ilə tanış olarkən bəlli olur ki, 1941-45-ci illər ərafəsi və dövrü onların ədəbi-bədii fəaliyyətində süskünlük hiss olunur. Düzdür, 1941-45-ci illərdə Berlində legionerlər "Azərbaycan" və "Hücum" adlı qəzetlər, "Milli birlik" adlı jurnal nəşr etməyə nail olublar. Amma bu çox azdır. Müharibədən sonra Azərbaycan mühacirlərinin həm siyasi, həm də ədəbi-bədii yaradıcılığında bir oyanış hiss edilir. Onlar yenidən təşkilatlanaraq, amansız sovet rejiminə qarşı ideoloji mücadiləyə başladılar.

Mühacir mətbuatının tədqiqi məsələsinə ölkəmizdə cərəyan edən hadisələr, xüsusən də siyasi proseslər təkan verdi. Buna 1988-ci ilin son ayları baş verən meydan hadisələri, sovet ordusunun 1990-cı ilin 20 Yanvarında törətdiyi qırğınlar, Xocalı faciəsi və s. hadisələr səbəb oldu. Beləliklə, uzun illər bizə qaranlıq və qapalı qalan mühacirət mövzusu cəmiyyətin diqqətini cəlb etdi.

Əksər tədqiqatçılar belə bir fikirdədilər ki, Azərbaycanda mühacirət mövzusunun aktuallaşdıran hadisələrdən ən əsası 1988-ci ildə E.Əfəndiyev tərəfindən xaricdə yaşayan həmvətənlərlə Azərbaycan Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti "Vətən" cəmiyyətinin yaranması oldu. Mühacir mövzusu cəmiyyətin orqanı olan "Odlar yurdu" qəzetində mütəmadi işıqlandırıldı. Mühacirşünas alim A.Tahirinin təbrincə desək, "Odlar yurdu" qəzetində "SSRİ dövründə Azərbaycan Xalq

³⁶ Yaqublu, N. Azərbaycan milli istiqlal mübarizəsi və mühacirət mətbuatı (1923-1991): / filologiya üzrə elmlər doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2013, – s. 4.

Cümhuriyyətinin, onun banilərini, dövlət atributlarının adının fəxrlə çəkilməsi əslində, azadlığın, müstəqilliyin təbliği idi".³⁷

Hələ bu mövzunun geniş şəkildə tədqiqinə icazə verilməmişdən əvvəl, yəni sovet dövründə (1988-1990-cı illərdə) bir çox yazarlarımız dövrü mətbuatda, xüsusən də "Odlar yurdu" qəzetində bu mövzuda məqalələrlə çıxış etmişlər və illər sonra çoxsaylı əsərlər çap etdirmişlər. Onlardan E.Əfəndiyev, X.İbrahimli, A.Tahirli, V.Sultanlı, N.Yaqublu, V.Quliyev və başqa alimlərimizin adlarını çəkmə bilərik. Odur ki, çəkinmədən demək olar ki, "odlar yurdu" şərəfli bir tarix yazdı. Qəzetdə çap olunan həmin məqalələr, çıxışlar əslində Azərbaycan oxucusuna ilk demokratik respublikamız olan Azərbaycan Xalq cümhuriyyəti dövrü haqqında doğru, dürüst məlumat verməklə kifayətlənmirdi. Qəzet bununla həm də oxucusunun milli şüurunu oyadırdı, onu hərəkətə gətirirdi, onda sovet imperiyasından qurtuluşa bir inam hissi aşılayırdı. Qəzetdə bu məzmununda olan yazılar "Bu barədə ilk dəfə" rubrikası altında verilirdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan mühacirət mətbuatı tarixində "Yeni Qafqasya"nın xüsusi yeri və rolu vardır. Ankarada çıxan "Azərbaycan" jurnalı özünün 1952-ci il sentyabr tarixli 6-cı sayında yazırdı: *"Yeni Qafqasya" özündən sonra gələn bütün milli nəşriyyat orqanlarının piriidir; dost və düşmən tərəfindən böyük bir ilgi ilə qarşılanmışdır*".

Azərbaycanda isə bu çətin və şərəfli işi ilk olaraq "Odlar yurdu" qəzeti yerinə yetirmişdir. Onun səhifələrində yüzlərlə mühacirət mövzusunda bədi, elmi məqalələr çap olunmuşdur.

Diqqət yetirərkən görürük ki, müstəqiliyimizin bərpasından (1991) bu günə kimi bu sahədə təqdirəlayiq işlər görülmüş və görülməkdədir. Bu baxımdan görkəmli alimlərimizdən X.İbrahimlinin, A.Tahirlinin, N.Yaqublunun, V.Sultanlının və başqalarının adlarını çəkmə bilərik.

Bu danılmaz bir faktdır ki, Azərbaycan mühacirlərinin ideal, əqidə, məsləktərcümanı olan mühacirət mətbuatının istiqlal mübarizəsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. İstər ötən əsrin 20-30-cu

³⁷ Tahirli, A. Sözlə yarananlar, sözü yaşıdanlar / A.Tahirli. – Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, – 2011, – s. 11.

illərində, istərsə də II Dünya müharibəsindən sonra-soyuq müharibə dövründə sovet imperiyası, bolşevik ideologiyası ən ağır, ən sarsıdıcı zərbəni mühacirət mətbuatından almışdır. Bunu mühacir nəşirlərinin səhifələrində dərc olunan yüzlərlə materiallarla yanaşı, sovet partiya-hökumət rəhbərlərinin mühacirlərə qarşı amansız mövqe tutması, sovet mətbuatının, təbliğat məşinının hay-küylü, “ifşaedici” məqalələri də sübut edir.

Bütün bu sadaladıqlarımız bizi əmin edir ki, mühacirət mövzusunun hərtərəfli tədqiqi bu gün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. İstər Azərbaycan mühacirət mətbuatının tarixi, onun inkişaf mərhələləri, problemləri, istərsə də onu yaradan görkəmli nümayəndələrinin, əsasən də tanınmış publisistlərinin, jurnalistlərinin həyatı, fəaliyyəti, apardıqları mübarizə və s. məsələlərə aydınlıq gətirilməlidir. Çünki Azərbaycan istiqlalı birbaşa onların apardığı mücadilə ilə bağlıdır. Bu gün o istiqlalımızı qorumaq, əbədi yaşatmaq üçün mühacirlərimizin bizə miras qoyub getdikləri zəngin irsdən bəhrələnməliyik.

Üçüncü fəslin dördüncü paragrafı *“Cənubi Azərbaycan mətbuatının tədqiqi”* adlanır. Sovet dövründə yalnız Cənubi Azərbaycan mətbuatı deyil, bütövlükdə Cənubi Azərbaycan mövzusu Şimali Azərbaycanda yasaq edilmişdir. Amma bütün yasaqlara baxmayaraq əsasən 1950-ci ilin sonlarından Cənubi Azərbaycan mətbuatı, ədəbiyyatı ilə bağlı bir sıra tədqiqat işləri aparılıb. Ancaq onlar sovet ideologiyasına və Xomeyni rejiminin Cənubi Azərbaycanla bağlı yeritdiyi siyasətə uyğun yazılan tədqiqatlardır. Hər iki total rejim unudurdu ki, Cənubi Azərbaycan və Şimali Azərbaycan mətbuatı, ədəbiyyatı vahid Azərbaycan mətbuatının, ədəbiyyatının ayrılmaz hissəsidir və bunları ayırmaq yanlış bir siyasətdir. Hələ 19-cu yüzilliyin ikinci yarsı *“Quzeydə və Güneydə ilk mətbu orqanlarının meydana çıxması inzibati cəhətdən ayrı düşmüş bir xalqın ədəbi-ictimai baxımından zəifləmiş ünsiyyətinin inkişafına təkan verdi”*.³⁸

Hər iki tərəfdə xalqın öz azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxmasında milli ruhlu mətbuat ən kəsərli silah olub. Ona görə Quzeydə, Güneydə mətbuatla milli azadlıq hərəkatı paralel olduğu üçün

³⁸ Məmmədli, P. Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixi. Dərslik / P.Məmmədli. – Bakı: Elm, – 2009, – s. 3.

tarixləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Məhz buna görə istər Sovet hökuməti, istər İran hökuməti hər sahədə sədlər qoyaraq vahid xalqı bir-birindən ayırmaq siyasətini yürüdüdü. Sovet dövründə ölkəmizdə bir çox xarici ölkələrin mətbuatı qismən də olsa tədqiqata cəlb edilsə də Cənubi Azərbaycan mətbuatı barədə susulurdu. Amma bu da Cənubi Azərbaycanda anadilli mətbuatımızın yaranmasında istər sovet dövründən əvvəl, istər sovet dövründə görkəmli yazarlarımızın, ziyalılarımızın böyük rolu olmuşdur. Yəni rəsmi dairələr nə qədər yasaqlar qoysa da xalq da öz işini görmüşdür.

Digər sahələrdə olduğu kimi, Cənubi Azərbaycan mətbuatının geniş, obyektiv şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi yenidən müstəqilliyimizin bərpasından sonraya (1991) təsadüf edir. Bu əsərlərə müraciət etməzdən əvvəl, Cənubi Azərbaycan mətbuatı haqqında yazılan ilk tədqiqat əsərlərinə diqqət yetirmək yerinə düşərdi. Çünki onların bəzilərində Cənubi Azərbaycan mətbuatı İran mətbuatının tərkib hissəsi kimi təqdim olunur və sonrakı tədqiqatların əksəriyyəti onlara istinadən yazılıb.

Mövzu ilə bağlı araşdırmalardan aydın olur ki, İran, o cümlədən, Cənubi Azərbaycan mətbuatını araşdırmaya ilk dəfə Rəşt şəhərinin sabiq ingilis vitse konsulu Q.L.Rabino cəlb edib. Q.L.Rabinonun tədqiqatçılıq sahəsindəki fəaliyyəti haqqında H.Hatəm yazırdı: “*Q.L. Rabinonun kitabı İranın mətbuat tarixi haqqında yazılan ilk əsərlərdən biridir*”.³⁹

Q.L.Rabinonun tədqiqatçılıq fəaliyyətini publisist, tədqiqatçı Ceyhun Hacıbəyli də yüksək qiymətləndirib.

Cənubi Azərbaycan mətbuatı haqqında İranda yaşayan Azərbaycan alimi M.Tərbiyətinin “Daneşməndane Azərbaycan” və “Tarixə-fərhəngə Azərbaycan” əsərlərində maraqlı, dəyərli fikirlər, mülahizələr var.

İranda çap olunan anadilli mətbuat orqanları arasında elə qəzet və jurnal var ki, onlar Azərbaycan mətbuatı tarixində (istər Cənub, istər Şimal) özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, Cənubda

³⁹ Hatəmi, H. Mühacir İran qəzetlərinin müstəmləkəçilik və imperalizm əleyhinə mübarizəsi / H.Hatəmi. – Bakı: Azərbaycan SSREA-nəşriyyatı, – 1964, – s. 6.

Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin ən yaxşı təbliğatçısı rolunu oynayan “Varlıq” jurnalı. Jurnalın bu özünəməxsusluğu tədqiqatçıların da diqqətindən yayınmayıb.

“Varlıq” jurnalının fəaliyyətinə, yazarlarına filologiya üzrə fəlsəfə doktoru P.Məmmədlinin də araşdırmalarında yer ayırır. Tədqiqatçı “Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I hissə) adlı əsərində mövzunu geniş şəkildə tədqiqata cəlb edib. Güney Azərbaycan mətbuatının inkişafında “Varlıq”ın xüsusi rol oynadığını vurğulayan müəllif jurnalın yaradıcısı və redaktoru Cavad Heyətlə yanaşı Həmid Nitiqi, Qulamhüseyn Beqdeli, Məhəmmədli Fərzanə, Həmid Məmmədzadə, Əli Kəmalı və başqalarının fəaliyyətini qeyd edir.

P.Məmmədlinin “Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi” əsəri də bu sahədə dəyərli və qiymətli mənbədir. Əsərdə İranda çap olunan rəsmi, qeyri-leqal, özəl mətbuat orqanlarının İranın ictimai-siyasi həyatındakı rolu da açıqlanır.

Cənubi Azərbaycan mətbuatının tədqiqində sovet dövrünün görkəmli ictimai-siyasi xadimi, yazarı Mirzə İbrahimovun çox rolu olub. Onun bu mövzuda bir neçə məqaləsi və əsəri çap edilib. Xüsusən də “Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkət haqqında” adlı əsəri diqqəti cəlb edir.

Əsasən Azərbaycan satirik mətbuatının tədqiqatçısı kimi tanınan N.Axundov da “Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920)” adlı bibliografiyada bu mövzu haqqında qısaca məlumat verib. Professor N.Axundovun “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşr tarixi” monoqrafiyasında jurnalın Təbrizdə (III və IV fəsilələr) rastlaşdığı problemlər tədqiq olunur.

Azərbaycan mətbuatının həm tədqiqi, həm tədrisi ilə məşğul olan mətbuatşünas alim Nəriman Zeynalov “Azərbaycan mətbuat tarixi” adlı dərs vəsaitində Cənubi Azərbaycanda çap olunan anadilli mətbuat orqanlarından yalnız “Molla Nəsrəddin”in adını çəkir.

Professor Xeyrulla Məmmədovun “Əkinçi”dən “Molla Nəsrəddin”ə qədər” adlı əsərində məlum səbəblərə görə Cənubi Azərbaycanla bağlı analoji problemlər tədqiqata cəlb edilməmiş. Müəllif əsərində yalnız Şimali Azərbaycan mətbuatından, ədəbi mühitindən və s. məsələlərdən danışır.

Turan Həsənzadə də “C.Məmmədquluzadənin Cənub səfəri və “Molla Nəsrəddin” jurnalının Təbrizdə nəşri” adlı əsərində N.Axundovla yanaşı, bir çox alimlərimizin əməyini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “*Molla Nəsrəddin*” jurnalı *Təbrizdə mövzusunda M.Cəfərin, N.Axundovun, Q.Məmmədlinin kitab və məqalələrində, həm də Həmidə xanım Məmmədquluzadənin xatirələrində tutarlı faktlar və fikirlər vardır*”.⁴⁰

Digər sahələrdə olduğu kimi, Cənubi Azərbaycan mətbuatının geniş, obyektiv şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi yenidən müstəqilliyimizin bərpasından sonraya (1991) təsadüf edir. Mətbuatşünas alim Solmaz Rüstəmovə (Tohidi) “Azərbaycan dövrü mətbuatı: (1875-1990)” adlı biblioqrafik kataloqunda 1875-1990-cı illərdə həm Cənubi, həm Şimali Azərbaycanda ərəb əlifbası ilə buraxılmış dövrü mətbuatın geniş təsvirini vermişdir.

M.P.Vilayi də Cənubi Azərbaycanın mətbuatının 1945-46-cı illərdəki fəaliyyəti haqqında “Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq uğrunda demokratik mətbuatın mübarizəsi” adlı əsərində geniş məlumat verib. Lakin bu yanaşma prinsipi sovet ideologiyasına xasdır.

Professor Şövkət Tağıyeva, filologiya elmləri namizədi Əkrəm Rəhimli, dosent Səməd Bayramzadənin birgə hazırladıqları “Güney Azərbaycan” adlı əsərdə Cənubi Azərbaycan mətbuatı haqqında qısa informasiya var. Əsərdə “21 Azəri” hərəkatı ilə yanaşı, 1941-45-ci ildə İranda çap olunan “Azərbaycan”, “Vətən uğrunda”, “Qızıl əsgər” qəzetləri haqqında da məlumatlar yer alıb.

Cənubi Azərbaycan mətbuatı haqqında tədqiqatçı Envər Uzunun da araşdırmalarını nəzərdən keçirdik. Müəllifin “Güney Azərbaycan basın tarixi (1816-2002)” adlı əsərinə ön söz yazmış prof. dr. Mithat Kərim Arslanın təbircə desək, “*Güney Azərbaycan mətbuatı və kultürü ilə ilgili çalışmaq istəyənlərə yol göstərən ilk ciddi qaynaqlardan biri*”dir.⁴¹ Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixinə dair xaricdə buraxılan bu ilk əsər, heç şübhəsiz ki, zəngin, ziddiyyətli inkişaf

⁴⁰ Axundov, N. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi / N.Axundov. – Bakı: Azərneşr, – 1959, – s. 9.

⁴¹ Uzun, E. Güney Azərbaycan basın tarixi (1816-2002) / E.Uzun. – Trabzon, – 2002, – s. 8.

yolu keçmiş mətbuat tariximizin qardaş Türkiyədə və ölkəmizdə öyrənilməsi işinə sanballı töhfədir, təkandır.

Qulam Məmmədli də Böyük Vətən müharibəsi zamanı 1945-1946-cı illər Cənubi Azərbaycanda yaşamış və görkəmli şəxsiyyətlər haqqında tədqiqat işi aparmış, maraqlı faktlar toplamışdır. Q.Məmmədli “Molla Nəsrəddin”in İranın ictimai, mədəni həyatına, xüsusən də, anadilli mətbuatına təsirini yüksək qiymətləndirirdi.

Onu da qeyd edək ki, Cənubi Azərbaycan mətbuatının nisbi dirçəliş dövrü 1978-79-cu illərə təsadüf etdi. İranda siyasi, sosial, iqtisadi vəziyyətin aşağı olması ziddiyyətlərə gətirdi çıxardı və ölkədə inqilab baş verdi. 1978-79-cu illər inqilabının təməli Təbrizdə qoyuldu və tezliklə bütün İranı bürüdü. Təbrizdə nəşr olunan “Ülkər” jurnalı və “Azərbaycan” qəzeti inqilabı böğmaq üçün hökumətin amansız tədbirlərini tənqid edərək xalqı birliyə çağırırdı. Nəticədə 1978-79-cu illər inqilabından sonra Güneydə mətbuatın, maarifin, ədəbiyyatın inkişafında bir canlanma yarandı. Bir necə şəhərdə, xüsusən də Təbrizdə cəmiyyətlər, təşkilatlar, birliklər fəaliyyətə başladı ki, onların ideyalarını təbliğ edən mətbuat orqanları da tez bir zamanda işıq üzü gördü. Məsələn, 1981-ci ildə Təbrizdə “Gənc Şair və Yazıçılar Cəmiyyəti” və cəmiyyətin orqanı olan “Gənclik” jurnalı fəaliyyətə başladı. Sonra “Azərbaycan cəmiyyətinin” orqanı olan “Çənlibel” jurnalı çap edildi. “Odlar yurdu”, “Vətən uğrunda”, “Azərbaycanın səsi”, “Varlıq”, “Araz”, “Dədə Qorqud”, “Azadlıq”, “Koroğlu”, “Ərk” və s. qəzetlər və jurnallar məhz bu inqilabdan sonrakı demokratik ab-havanın nəticəsi idi. Bu mətbuat orqanlarının əsas ideya-siyasi xətti şəhliq rejiminə qarşı xalqı milli azadlığı uğrunda mübarizəyə səsləmək oldu. Məhz elə buna görə bu mətbuat orqanları hər biri ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb edilməlidir.

Beləliklə, 1991-ci ildən sonra Cənubi Azərbaycan mətbuatının tarixinin tədqiqi obyektiv şəkildə tədqiqata cəlb edildi. Amma bu gün mövzu ilə bağlı hələ də tədqiqini gözləyən mühüm məsələlər var. Fikrimizcə, bu iş sistemli bir şəkildə aparılmalıdır. Burada Cənubi Azərbaycan mətbuatının tarixinin keçdiyi inkişaf yolu, yazarlarının fəaliyyəti daha geniş açıqlanmalı, mətbuatın təsnifatı verilməli və s. məsələlərə diqqət yetirilməlidir.

Əslində bu tədqiqatları araşdırarkən məlum olur ki, təkcə Cənubi Azərbaycan mətbuatı deyil, ümumilikdə Azərbaycan mətbuatşünaslığının hələ geniş tədqiqə ehtiyacı var və araşdırılmamış səhifələr də qalmaqdadır. Bunun üçün bu sahədə çoxsaylı tədqiqat əsərləri yazılmalı, bir çox qaranlıq məqamlar işıqlandırılmalıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Cənubi Azərbaycanda anadilli mətbuatın yaranmasında, inkişafında ziyalılarımızın, xüsusən də jurnalistlərin, publisistlərin, yazıçı və şairlərin böyük rolu olub. Onların hər birinin bu sahədəki fəaliyyəti geniş olaraq tədqiqata cəlb edilməlidir, xüsusən də M.İbrahimovun, Q.Məmmədlinin, Q.İlkinin, C.Xəndanın, C.Heyətin və başqalarının. Məhz bundan sonra Cənubi Azərbaycanda anadilli mətbuatımızın tarixi, keçdiyi inkişaf yolları, rastlaşdıqları çətinliklər, mətbuatın milli azadlıq uğrunda apardığı mübarizədə, yeri, rolu və s. problemlər haqqında geniş və obyektiv məlumat əldə edə bilərik.

Üçüncü fəslin sonuncu beşinci paragrafi *“Tiflisdə və İrəvanda çıxan anadilli mətbuatımız tədqiqatlarda”* adlanır. Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin və milli şüurunun inkişafında maarifçilik hərəkatının güclənməsində Tiflis ədəbi mühiti mühüm rol oynayıb. Uzun illər Zaqafqaziyanın inzibati və mədəni mərkəzi olan Tiflis şəhərinə tərəqqipərvər, demokratik ziyalılarımızın üz tutması Azərbaycan xalqının mədəni həyatında inkişafa doğru yol açdı. Demokratik fikirli Azərbaycan ziyalılarının yetişməsində Tiflis ədəbi mühitinin rolundan bəhs edən professor Abbas Hacıyev yazır ki: *“Milli mətbuat Tiflis Azərbaycan ədəbi mühitinə milli mədəniyyətin müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, müstəqil ənənələrə qarşı çevrilən təmayülləri dəf etmək, xalqı əsrin tələblərinə uyğun səviyyədə fəallaşdırmaq üçün lazım idi”*.⁴²

Bu ədəbi mühitin əhəmiyyəti haqqında sovet dövründə və ondan sonra da bir çox tədqiqatçılar öz fikir və mülahizələrini bildirmiş, əsərlər yazılmış, monoqrafiyalar çap edilmişdir. Sovet dövründə F.Qasımzadə, M.Rəfil, Ə.Şərif, Ş.Qurbanov, Ə.Mirəhmədov, K.Talıbzadə, K.Məmmədov, A.Zamanov və başqaları əsərlərində Tiflis ədəbi mühitinin Azərbaycan ədəbi mühitinə bəxş etdiyi nailiyyətlərdən,

⁴² Hacıyev, A. Tiflis ədəbi mühiti / A.Hacıyev. – Bakı: Yazıçı, – 1980, – s.51

oynadığı böyük roldan bəhs edir. Bu əsərlər dövrün ideologiyasına uyğun yazılsa da, onlarda o mühiti əks etdirən zəngin faktlar, maraqlı xatirələr var. Məsələn, Əziz Şərifin “Keçmiş günlərdən” adlı əsərində satirik qələm ustaları M.Cəlil, M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, və başqaları haqqında çox maraqlı xatirələr yer alıb.

N.Axundov (1965) və S.Rüstəмова (Tohidi) (1993) “Azərbaycanda dövrü mətbuat” adlı bibliografiyalarında Tiflisdə fəaliyyətdə olan anadilli mətbuatımız haqqında məlumat verib. Nisbətən geniş məlumat isə 1979-cu ildə nəşr edilən “Azərbaycan dövrü mətbuatı (1920-1970-ci illər)” adlı bibliografiyada verilib. Burada əsasən sovet dövrü Tiflisdə çap edilən anadilli mətbuatımız haqqında informasiya var. Bu informasiyalardan belə aydın olur ki, Tiflisdə anadilli mətbuatımız daha çox sovet dövründə inkişaf edib. Tamamilə yanlış fikirdir. Yuxarıda da qeyd etdik ki, hələ 19-cu yüzilliyin əvvəllərində Tiflis ədəbi mühiti bu işdə çox böyük rol oynayıb. Bu faktı danmaq haqsızlıq olardı. Təəssüf ki, sovet dövrü yazılan bəzi tədqiqatlarda inkişaf dövrü kimi yalnız sovetlərin hakimiyyəti illəri qeyd edilir. Təbii, bu, sovet ideologiyasını təbliğ etmək üçün həyata keçirilən bir siyasət idi.

1991-ci ildən sonra tədqiqatçılarımız yenidən Tiflis ədəbi mühitinə müraciət etdilər. Tamamilə yeni məzmununda, total rejimin tələblərindən uzaq, obyektiv şəkildə mövzuya müraciət etdilər. Məsələn, Razim Məmmədov “Gürcüstanda nəşr olunan Azərbaycandilli mətbuatda ədəbiyyat məsələləri” (1990), Müşfiq Çobanlı “Gürcüstanda Azərbaycan mətbuatı” (1998), Şurəddin Məmmədli “Borçalı ədəbi mühiti: qaynaqları, təşəkkülü, inkişafı” (2000) və s. əsərlərdə Tiflisdə Azərbaycan ziyalılarının milli mətbuatımızın, mədəniyyətimizin inkişafı istiqamətində apardıqları mübarizələrdən bəhs olunur.

Azərbaycan mətbuat tarixinin tədqiqatçılarından olan İsrəfil Məmmədov isə İrəvanda çıxan anadilli mətbuatımız haqqında çox geniş və dəyərli məlumatlar verib. O, yazır ki: *“XIX əsrdə orada yaşayan azərbaycanlıların ana dilində heç bir qəzeti, dərgisi olmayıb”*.⁴³

⁴³ Məmmədov, İ. İrəvan dəftəri – III. Teatr tariximizdən səhifələr (Deportasiya, qaçqınlıq, mənəvi soyqırımı tariximizdən) / İ.Məmmədov. – Bakı: Qismət, – 2009, – s. 45.

İrəvanda rus, erməni, gürcü dilində mətbu orqanları fəaliyyətdə olsa da Çar Rus hökuməti ana dilində mətbuata qadağa qoymuşdur. Yalnız 1906-cı ilin əvvəllərində Rusiya Sosial Demokratik Fəhlə Partiyasının İrəvan təşkilatı Azərbaycan dilində “Yoldaş” adlı vərəq buraxmağa nail olur. Bu, Ermənistanda çıxan ilk anadilli vərəqə idi. Elə həmin ilin aprelinde Tiflisdə işiq üzü görən “Molla Nəsrəddin” jurnalı İrəvanda da oyanışa səbəb oldu. *“Ermənistanda ən çox yayılan “Molla Nəsrəddin” jurnalı olub”*.⁴⁴

Bildiyimiz kimi, “Molla Nəsrəddin” yalnız Azərbaycan jurnalistikasında yeni məktəbin yaradıcısı olmadı, o, həm də Yaxın Şərqdə satirik tipli jurnalların yaranmasına təkan verdi. Məsələn, Təbrizdə “Azərbaycan” (qəzet), Bakıda “Bəhlul”, “Zənbur”, “Ari”, “Tuti”, “Məzəli”, və s. Tiflisdə “Tartan-partan”, “Məşəl”, İrəvanda “Lək-lək” və s. satirik jurnalları “Molla Nəsrəddin”in davamçıları oldu. İ.Məmmədov əsərində “Lək-lək”in mövzu dairəsini, üslubunu geniş təhlil edir və əminliklə faktlara istinad edərək jurnalın oxucu dairəsinin geniş olduğunu israrla bildirirdi. “Lək-lək” Azərbaycan mətbuatı tarixində *“unudulmayan mətbuat orqanları səviyyəsinə qalxdı”*⁴⁵. Ermənistanda anadilli mətbuatımızın ilki olan bu jurnalın səhifələrində işıqlandırdığı mövzuların bəziləri (xüsusən də erməni-müsəlman) bu gün də aktualdır, həllini tapmayan məsələdir.

“Lək-lək”i *“İrəvan türklərinin ədəbi mətbuat abidəsi”*⁴⁶ adlandıran tədqiqatçı alim Ziyəddin Məhərrəmov jurnalın bütün saylarını transliterasiya edərək kitab şəklində çap etdirib.

İrəvanda “Lək-lək”in işiq üzü görməsində “Molla Nəsrəddin”in İrəvan müxbiri Cabbar Əsgərzadənin əməyi çox olub. O, dəfələrlə bu haqda Qafqaz canişini baş idarəsinin Qafqaz senzura komitəsinə müraciət edib və nəhayət icazə alıb. “Lək-lək” də “Molla Nəsrəddin” kimi həm cəhələtpərəstlər, həm də Çar Rus hökuməti tərəfindən fitnə-fəsadla qarşılındı. Xüsusən də Qafqaz senzura komitəsi tərəfindən. Çünki, jurnal Çar Rus hökumətinin yeritdiyi eybəcər siyasəti (xüsusən

⁴⁴ Yenə orada, – s. 75.

⁴⁵ Yenə orada, – s. 144.

⁴⁶ Məhərrəmov, Z. İrəvan türklərinin ədəbi mətbuat abidəsi // – Bakı: Lək-Lək, – Açıq dünya, – 2008, – s. 3.

milli məsələdə) cəsərlə tənqid edirdi. Ermənilərin türklərə və azərbaycanlılara qarşı ardı-arası kəsilmədən törətdikləri vəhşiliklərdən bəhs edərək, oxucularını ayıq-sayıq olmağa çağırırdı.

“Lək-lək”in tez bir zamanda belə şöhrət tapmasında, oxucuları tərəfindən rəğbətlə qarşılınmasında və ən əsası cəsərlə bir mətbuat orqanı olmasında ona rəhbərlik edən C.Əsgərzadənin böyük rolu olmuşdur. C.Əsgərzadə güclü satirik qələm ustası idi. “Molla Nəsrəddin”lə yanaşı “Məzəli”, “Kəlniyyət”, “Zənbur”, “Babayi-Əmir” satirik jurnalları ilə də əməkdaşlıq edib. Əsgərzadə Xeyriyyə cəmiyyətlərinin ən fəal üzvü olub. Onun mətbu irsi bu gün geniş tədqiqini gözləyir. Düzdür, 1991-ci ildə “Cabbar Bağçaban” adlı bir kitab çap edilib. Amma bu onun böyük fəaliyyətinin bir hissəsidir. C.Əsgərzadənin mətbu irsi bu gün çox aktualdır. Çünki məqalələrinin, satirik yazılarının, şeirlərinin əksəriyyəti ermənilərin azərbaycanlılara qarşı uzun illər törətdikləri cinayətlərdən, soyqırımından və s. mövzulardan ibarətdir.

İ.Məmmədov əsərlərində Ermənistanda sovet dövründə çıxan anadilli mətbuat orqanlarımız haqqında da qeydlər edib. Müəllifin fikrincə sovetin ilk illərində Ermənistanda çıxan “*ilk anadilli qəzetimiz “Kommunist” adı ilə çıxan qəzet olub*”.⁴⁷ “Azərbaycan dövrü mətbuatı (1920-1970-ci illər)” adlı biblioqrafiyada isə qeyd edilir ki: “1921-ci ildən Ermənistanda Azərbaycan dilində ilk çıxan qəzet “Sovet Ermənistanı”dır”.⁴⁸

Əslində tədqiqatçı İ.Məmmədov haqlıdır. Çünki Ermənistanda ilk anadilli qəzetimiz “Kommunist” adı ilə fəaliyyətə başlayıb sonra müxtəlif adlarla və nəhayət “Sovet Ermənistanı” adı ilə sona kimi fəaliyyətini davam etdirməsi faktdır. Qəzetin adının nə üçün tez-tez dəyişdirilməsi faktı haqqında tədqiqat əsərlərindən məlumat əldə edə bilmədik. Lakin redaktorlarının 1920-40-cı illərdə tez-tez dəyişdirilməsi səbəbi redaktorların əksəriyyətinin represiyaya məruz qalması ilə bağlı

⁴⁷ Məmmədov, İ. İrəvan dəftəri – III. Teatr tariximizdən səhifələr (Deportasiya, qaçqınlıq, mənəvi soyqırımı tariximizdən) / İ.Məmmədov. – Bakı: Qismət, – 2009, – s. 40.

⁴⁸ Azərbaycanda dövrü mətbuat (1920-1970-ci illər). Biblioqrafiya / tərt. ed. Zivər Mustafayeva. – Bakı: Elm, – 1979, – s. 260.

olub. Qəzetin fəaliyyətinin ən çətin illəri əvvəl 1920-40-cı illər olduğu kimi, sonra da 1987-88-89-cu illər oldu. 1930-cu ildən Sovet hökumətinin sosializmi qurmaq üçün həyata keçirdiyi sənayeləşmə, kollektivləşmə adı ilə apardığı siyaasətin nəticəsi olaraq kütləvi həbslər və s. 1980-cı illərin ortalarından başlayaraq yenidənqurma, açkarlıq adı altında yürütdüyü siyasət. Hər ikisi Azərbaycan xalqına çox ağır faciələr bahasına başa gəldi. Bax bu fakt bütün tədqiqat əsərlərində geniş açıqlanmalıdır.

İstər Çar Rusiyası dövründə, istər Sovet Rusiyası dövründə əzəli torpağımız olan İrəvanda anadilli mətbuatımız çox böyük çətinliklər bahasına yaradılıb. Onun yaranmasında, inkişafında o zaman İrəvanda yaşayan jurnalistlərin, publisistlərin, şairlərin və yazıçıların böyük rolu olub. Onların bəziləri sonradan öz məqalələrində, əsərlərində bu haqda maraqlı məlumatlar veriblər. Amma çox təəssüf ki, İrəvanda anadilli mətbuatımızın fəaliyyətindən bəhs edən əsərlərimizin sayı çox deyil. Çünki İrəvan arxivləri hələ sovet dövründə tədqiqatçılarımızın üzünə qismən açıq olub. Yuxarıda adlarını sadaladığımız bütün mənbələr bir daha sübut edir ki, Ermənistanda (öz dədə-baba torpaqlarımızda) ana dilində qəzet və jurnal çap etmək üçün ziyalılarımız çox böyük əzab-əziyyətlərə qatlaşaraq dövrü mətbuatımızı inkişaf etdiriblər. Bu dövrü nəşrlər bizim mədəniyyətimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi, mətbuat və ədəbiyyat tariximizi əks etdirən qiymətli mənbələrdir və tariximizin bir parçasıdır.

Ona görə də milli-mənəvi dəyərlərimizlə sıx bağlı olan İrəvanda nəşr edilən mətbuat orqanlarının tarixini, fəaliyyətini, yazarlarını hərtərəfli araşdırmaq lazımdır. Doğrudur, bu çətinidir. Axı, bu gün Ermənistanın arxivlərində həmin dövr nəşr olunan anadilli mətbuatımızın nüsxələrinin saxlanması müşğül bir məsələdir. Onlar uzun illərdir ki, İrəvanın azərbaycanlılara məxsus olduğunu unudurmaq üçün ən kiçik faktları belə məhv etməklə məşğuldular.

Dissertasiyanın sonunda tədqiqatın əsas qənaətlərini ümumiləşdirən “**Nəticə**” verilmişdir. Azərbaycan mətbuatının, xüsusən də mətbuatşünaslığının təşəkkülü və inkişafına dair müxtəlif dövrlərdə yazılmış çoxsaylı tədqiqat materiallarını, elmi əsərlərin müddəaları, maraqlı fikirləri nəzərdən keçirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu tədqiqatların aparıldığı, mühitin yaratdığı tələbləri müxtəlif olsa da

dövrün qoyduğu tələb və təklifdən aslı olmayaraq, tədqiqatçılar Azərbaycan mətbuatının, mətbuatşünaslığının yaranma tarixi, inkişaf mərhələləri ilə bağlı ümumi ortaq fikirə gələ bilmişlər.

Mətbuatın təşəkkülü və formalaşması ilə bağlı müasir dövrdə yazılan tədqiqat materialları haqqındakı fikirləri, son dövrlərdə bu istiqamətdə aparılan araşdırmaları yekunlaşdırsaq bu qənaətə gəlmək olar ki, milli-mənəvi sərvətimizin, mətbuatımızın tarixinin müasir tələblər baxımından araşdırılması, dəyərləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu istiqamətdə müəyyən işlər görülür. Amma bunu daha geniş miqyasda həyata keçirmək lazımdır. Bu prosesi dərinləşdirmək, sistemli şəkildə salmaq bir çox tərəfdən dəyərlidir. Hər zaman istiqlal ideyalarının təbliğatçısı olan milli ruhlu mətbuat və mətbuatşünaslığımızın bu gün obyektiv, doğru-düzgün, geniş şəkildə tədqiq edilib cəmiyyətin ixtiyarına verilməsi ən mühüm vəzifələrdəndir. Bu məsələlər barədə dissertasiyanın giriş hissəsində və fəsillərdə ətraflı məlumat verilib.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Milli mətbuatımızın cəfəkeş tədqiqatçısı // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2012. №4 (84), – s. 327-329.

2. Haşım bəy Vəzirovun jurnalistikaya gəlişi // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2012. №3, – s. 188-193.

3. Azərbaycan mətbuatşünaslığı tarixi araşdırmalarda // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2013. № 4, – s. 184-189.

4. M.Ə.Rəsulzadə irsi tədqiqatlarda // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2013. №2 (86), – s. 312-314

5. Ədəbiyyatşünas və mətbuatşünas alim // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2013. № 3 (87), – s. 198-200.

6. Mətinşünas alim // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, – 2013. № 6, – s. 306-311.

7. Firidun bəy Köçərli dövrü mətbuat haqqında // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2014. № 3, – s. 170-174.

8. Zərdabişünaslıq tarixindən // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, – 2014. № 4, s. 440-445.

9. Zərdabişünaslığın xarakterik xüsusiyyətləri // – Bakı: Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmləri bölməsi, – 2014. № 3, – s. 301-303.

10. Проблемы истории исследования печати // – Киев: Киевский Национальный Университет имени Тараса Шевченко. Язык и культура, – 2014. Выпуск 17. Том V (173), – s. 77-81.

11. Mətbuatşünaslıq tariximizdən (Tədqiqatçı alim N.Axundovun tədqiqatları əsasında) // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2015. № 1, – s. 199-204.

12. Mətbuatşünaslıq tariximizdən (M.B.Məmmədzaadənin tədqiqatları əsasında) // – Bakı: AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Ədəbiyyat məcmuəsi, – 2015. XXVI cild, – s. 361-367.

13. Sovet dövrü tədqiqatlarında mətbuatşünaslığın metodoloji prinsipləri // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2016. № 2, – s. 190-196.

14. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə mətbuatşünaslıq (1918-1920) // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2016. № 2 (98), – s. 335-337.

15. Azərbaycan mətbuatşünaslığına bir nəzər // – Bakı: AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Ədəbiyyat məcmuəsi, – 2016. XXVII cild, – s. 169-174.

16. Mətbuatşünaslıq tariximizdən (Əziz Şərifin tədqiqatları əsasında) // – Bakı: AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Ədəbiyyat məcmuəsi, – 2017. XXIX cild, – s. 349-355.

17. 1920-30-cu illər sovet dövrü mətbuatşünaslığı // – Bakı: Jurnalistika. (İctimai-siyasi humanitar elmlər seriyası), – 2017. Fevral, – s. 73-79.

18. Mətbuatşünaslıq tariximizdən // – Bakı: AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Ədəbiyyat məcmuəsi, – 2017. XXXI cild, № 3, – s. 315-318.

19. Методологические принципы изучения печати в исследованиях советского периода // – Воронеж: Воронежского государственного университета. Научный журнал. Серия: Филология. Журналистика, – 2018. № 2. Апрель-Июнь, – s. 86-87.

20. Azərbaycan mətbuatı irs-varislik kontekstində // – Bakı: Jurnalistika. (İctimai-siyasi humanitar elmlər seriyası), – 2018. № 8, – s.135-139.

21. Milli mətbuatşünaslığın təşəkkülü və inkişafı // – Bakı: Jurnalistika. (İctimai-siyasi humanitar elmlər seriyası), – 2018. № 9, – s. 148-154.

22. Методологические принципы изучения печати в исследованиях советского периода // – Киев: Киевский Национальный Университет имени Тараса Шевченко. Язык и культура, – 2018. Выпуск 21. Том I (190), – s. 111-117.

23. Cənubi Azərbaycan mətbuatının tədqiqi problemləri // – Bakı: AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2019. № 1, – s. 125-128.

24. Teh directions in the development of the press study in Azerbaijan: historical and social context // – Revista Dilemas contemporaneos. Educacion, politica y valores, – 2019. Vol VII, No Especial Octubre, – s. 2-17.

25. Mühacirət mətbuatının öyrənilməsi // – Bakı: AMEA N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2019. № 2, – s. 270-273.

26. Печать и период Азербайджанской Демократической Республики // Traditional and modern culture: History, actual situation, prospects. Materials of the IX international scientific conference, Prague, – September 20-21, – 2019. – s. 53-55.

27. Azərbaycan mətbuatşünaslığının öyrənilməsi zəruriyyəti // – Bakı: Jurnalistika (Elmi-nəzəri və təcrübi metodiki jurnal), – 2020. № 2 (12), – s.116-123.

28. Mətbuatşünaslığın inkişafında zərədbişünaslığın rolu // The International scientific symposium “New Approaches and searches in sciences”, – Ankara, Turkey, – 2-3-dekabr, – 2021, – s. 121-128.

29. Cümhuriyyət dövründə mətbuatşünaslıq // The XXII International Scientific Symposium “Turkic World Between East and West”, – Andijan, Uzbekistan, – 29 yanvar, – 2022, – s.201-203.

a) Monoqrafiya:

30. Azərbaycanca mətbuatşünaslıq (1900-2000). – Bakı: “Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya”, – 2018. – 264 s.

b) Proqram

31. Azərbaycan jurnalistikasının tədqiqi məsələləri. Bakalavr hazırlığı üçün proqram. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2014. – 18 s.

32. “Füyuzat” jurnalistikası. Bakalavr hazırlığı üçün proqram. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2014. – 15 s.

c) Kitab

33. Milli tərəqqiyə doğru. – Bakı: ADPU-nəşriyyatı, – 2012. – 322 s.

34. Mətbuat nicat yolu. – Bakı: ADPU-nəşriyyatı, – 2013. – 291 s.

35. Dahinin istəyi, qələmin qüdrəti. – Bakı: ADPU-nəşriyyatı, – 2015. – 265 s.

Dissertasiyanın müdafiəsi 10 oktyabr 2022-ci il tarixində saat 10 Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən BED 1.27 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31

Dissertasiya ilə AMEA Folklor İnstitutunun Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının (aak.gov.edu.az) və AMEA Folklor İnstitutunun (folklor.az) rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 07.07 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 10.06.2022

Kağızın formatı: 60x84/ ¹/₁₆

Həcm: 80827

Tiraj: 100 nüsxə